

בין שתי גבעות: טקסי הזיכרון לשואה ביד מרדכי

כרמי דניאל

זקופת קומה, דרוכת שרירים ועזת מבט ניצבת דמות הברונזה של העלם-החלוץ על פסגת הגבעה, החוצה את חצר הקיבוץ [...] וממול, מעבר לבתי הילדים, מתנשאת הגבעה השנייה: גבעת החללים. בה מצאן מנוחתם מגיני הנקודה במלחמת השחרור. שתי גבעות, זו מול זו, ובתווך בנייני הקיבוץ – הגשר החי הנמתח ביניהן. וניצבת דמות העלם והרימון בידו על משמר הגשר, הגשר בין הגולה לגאולה.¹

בשנים האחרונות נערך פולמוס רחב היקף על אודות הקשר בין שניים מהסמלים המשמעותיים בחברה הישראלית: שואה ותקומה. בדפים הבאים בכוונתי לבחון את אחד המקומות שנפגשו בהם שני סמלים אלו – קיבוץ יד מרדכי, שהוא אתר זיכרון למרד גטו ורשה ולקרבת על הקיבוץ אשר התרחש במלחמת העצמאות. מפגש זה מאפשר לבחון את מידת ההזדהות של הפרטים ושל מקבלי ההחלטות ביישוב עם אירועי השואה ועם הניצולים.

בסוגיית היחס שבין השואה לתקומה ביישוב ובמדינה הצעירה ישנן שלוש גישות במחקר. הגישה הראשונה היא גישתם של חוקרים אשר טוענים כי זיכרון השואה נוצל כדי להצדיק את הנחות היסוד של האידיאולוגיה הציונית, תוך כדי שלילת הגלות ורחיקת הניצולים וסיפוריהם. עידית זרטל מוצאת דוגמה לכך בניתוח שני טקסטים אשר תיארו את המפגש בין פליטי הגולה ובין אנשי ארץ ישראל, 'אחותי על החוף' מאת יצחק שדה ושירו

1 ע' ריבליס, 'שתי גבעות', בתוך: ד' לוי (עורך), ספר השומר הצעיר, כרך ג, מרחביה 1946, עמ' 226.

של נתן אלתרמן 'דף של מיכאל'. בשני טקסטים אלו היא מוצאת טקסט סמוי של רגשות אימה אשר תקפו את אנשי היישוב במפגש זה. טענתה היא כי רגשות אלו הם תוצאה של חזרתם של כל אותם דברים אשר ניסה היישוב בארץ ישראל להרחיק במשך השנים, כלומר הגלות והגלותיות. הדרך אשר הוצעה לקרבנות כדי להיכנס לקולקטיב הציוני הייתה דואלית. ראשית, היה עליהם לקבל על עצמם את תפקיד הנישאים, כלומר אלו אשר זוהרם מעומעם על ידי הקולטים, אשר – כמו ששני השירים מדגישים – נושאים אותם על גבם על חוף מבטחים;² שנית, היה עליהם לקבל את השימוש הפוליטי שנעשה בסיפוריהם. כך למשל, לדעתה, שימשה פרשת אקסודוס כלי תעמולה כדי להשפיע על ועדת האו"ם לשאלת ארץ ישראל בשנת 1947. לאחר שפרסמה הוועדה את מסקנותיה תם כביכול תפקידם של פוליטי הספינה, והם נשכחו במחנות העלייה עד לאחר קום המדינה.³ הצורך להלאים את סיפור השואה והמרירות יצר גם מגמה של השתקה כלפי כל מה שעלול היה להיתפס כסיפור מתחרה או חלופי. כך למשל לא תורגם לעברית הספר הגטו הלוחם, ספרו של מארק אדלמן, מראשי המרד ותנועת הבונד. כאשר בחר אדלמן להפר את שתיקתו הארוכה טען כי כל מהות המרד הייתה 'שלא לתת שישחטו אותך כשמגיע תורך'.⁴ לדבריה של זרטל, אין ספק כי אדלמן לא התאים לתפקיד הגיבור, הדמות אשר תהיה סמל ההמשכיות בין הגולה לארץ, בין הציונות למרד גטו ורשה.

לעמדות אלה שותף גם תום שגב, אשר בספרו המיליון השביעי מאשים את ראשי היישוב כי לא עמדו באתגר אשר העמידה להם השואה. מנהיגים אלו לא עשו את כל שביכולתם כדי לנסות ולהציל את יהודי אירופה עקב היותם 'אנשים קטנים, דלי דמיון, שדימויים העצמי כמנהיגי עם בלם את נכונותם ללכת בדרכי רמיה ומחתרת'.⁵ יתר על כן, ההנהגה הציונית לא שינתה את שלילת הגלות כאבן יסוד אידאולוגית, אשר לה התווספה כעת סלידה מאותם יהודים אשר הלכו כצאן לטבח ולא השיבו, התנגדו או מרדו.

- 2 ע' זרטל, זהבם של היהודים: ההגירה היהודית המחתרנית לארץ-ישראל, 1945-1948, עם עובד, תל אביב 1996, עמ' 489-501.
- 3 ע' זרטל, 'המעונים והקדושים: כינונה של מרטירולוגיה לאומית', זמנים, 48 (1994), עמ' 54 [להלן: זרטל, 'המעונים והקדושים'].
- 4 ח' קרל, להקדים את אלוהים, אדם, ירושלים 1981, עמ' 13.
- 5 ת' שגב, המיליון השביעי, כתר, ירושלים 1991, עמ' 83.

לדבריו, עקב הרצון להתמרק מהרגשות אלו בשנים שלאחר מכן שקעה החברה הישראלית בסגידה לזיכרון השואה.⁶

לעומתם ישנם חוקרים אשר מנסים לצייר תמונה מורכבת יותר, כזו אשר אינה מתעלמת מהשימוש הפוליטי של השואה לצורכי הציונות, אך גם מנסה להבין את המניעים לכך. יחיעם ויץ מסביר את היחס הפטרנליסטי של בני היישוב כלפי ניצולי השואה ואת הצגת גבורת מורדי הגטאות אל מול הפסיביות של ההמונים בחוסר היכולת של החברה להתמודד עם תופעות אנושיות המבטאות חולשה. חוסר יכולת זה היה כללי ולא ספציפי בנוגע לניצולי השואה ולסיפוריהם. כך למשל סופרו סיפורי הקרבות של תש"ח, כגון הקרב על נגבה, כסיפורי גבורה אשר נעדרו מהם זיכרונות הלם הקרב.⁷ לדעה זו שותפה גם אניטה שפירא, אשר מנסה להתמודד עם הדעה הרווחת על אודות ההשתקה וההדחקה של זיכרון השואה בשנות החמישים של המאה העשרים. לדבריה, לדעה זו אין כל אחיזה במציאות, שכן כאשר בודקים את מכלול השיח התרבותי, פוליטי והחברתי אפשר לראות כי לשואה הייתה נוכחות ציבורית רבה. לפיכך נשאלת השאלה כיצד נוצר הדימוי של הדחקה והשתקה. את התשובה לשאלה זו שפירא מוצאת בפער שבין זיכרון פרטי לזיכרון ציבורי. לדבריה, התייחסות הציבור לשואה נעשתה במונחים של מסות גדולות: שישה מיליון יהודים, אושוויץ, מיידנק וטרבלינקה. לעומת זאת, מן הבחינה האישית, כל אותן 'שואות פרטיות' לא שימשו נושא לדיון או התעניינות. הסיבה לכך היא כי בשנים אלו ראו בשואה לא חוויה אישית ואנושית אלא סיפור גדול מהחיים, היסטוריה, לא אירוע אשר שייך לכאן ולעכשיו.⁸

גישה שלישית מציג ישראל ברטל; הוא מתנגד לחלוקה הדיכוטומית בין גולה ליישוב, אשר נמצאת בשתי הגישות הראשונות. בסופו של דבר, הוא טוען, למרות ההצהרות והסמאות הפומפוזיות, לא היה אפשר לנתק את הקשר שבין הגולה לארץ ישראל. לדבריו, אמנם נכחדה הגולה

6 לניתוח מעמיק של ספרו של שגב ראו: ט' פרילינג, 'המיליון השביעי כמצעד האיזולת והרשעות של התנועה הציונית', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 317-367.

7 ו' ויץ, 'עיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית בשנות החמישים', שם, עמ' 491-493.

8 א' שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, עם עובד, תל אביב 1997, עמ' 68-99.

במשמעותה הפיזית, אך פרדוקסלית היא המשיכה להתקיים בארץ ישראל, שכן הן הקולטים והן הנקלטים, הן אנשי האליטות החברתיות והן העולים לאחר השואה, היו בני אותו מקום והעבירו מן 'הגולה' לארץ ישראל את עולם המושגים שלהם, את המנטליות הפוליטית שלהם, ואף את המבנים החברתיים ואת תבניות הארגונים אשר נוצרו במזרח אירופה.⁹

בדפים הבאים אנסה לבחון את שלוש הגישות על ידי התמקדות באחד מטקסי הזיכרון הראשונים, טקס הזיכרון בקיבוץ יד מרדכי לזכר מרד גטו ורשה, ובסופו אציע גישה נוספת, רביעית, אשר משלבת בין הגישות הקודמות. למאמר שלושה חלקים: בחלקו הראשון יתואר מפעל ההנצחה מראשיתו בשנת 1943 עד 1950, כלומר מזמן הצעת הרעיון להנצחת שמו של מרדכי אנילביץ' עד ההכנות לקראת טקס הסרת הלוט מעל פסל דמותו. בתקופה זו התקבלו החלטות על אודות אופיו של המפעל בקווים כלליים, נטרפו הקלפים עקב מלחמת העצמאות ונערכו שני הטקסים הראשונים אשר היו מעין הקדמה לטקס השיא של המפעל ב־1951. התקופה השנייה, מ־1951 עד 1953, כוללת את ההכנות לקראת טקס חנוכת הפסל, המאבקים הבין־תנועתיים על אודות מיתוס המרד, הטקס עצמו והתפנית הפוליטית אשר קיבלו הטקסים שהיו לאחר מכן. שני חלקים אלו נותנים תמונה על אודות תודעת השואה של אחת התנועות הדומיננטיות ביותר ביישוב ובמדינה באותן שנים – השומר הצעיר. לאחר מכן, בחלקו השלישי של המחקר, אנתח את התייחסותם של חברי יד מרדכי לשואה בכלל ולהנצחת שמו של מרדכי אנילביץ' בפרט. חלק זה ינסה לענות על השאלה כיצד הבינו ותפסו אנשי היישוב את השואה.

עד היום לא פורסם מחקר היסטורי אשר התמקד בבדיקת תהליך עיצובו ותכנונו של טקס יום הזיכרון ביד מרדכי.¹⁰ בדיקת טקס מרכזי זה יכולה

9 י' ברטל, 'יישוב וגולה' בפרספקטיבות משתנות, בתוך: י' גוטמן (עורך), תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה, יד ושם, ירושלים 1996, עמ' 376-378 |להלן: גוטמן, תמורת יסוד|.

10 בעבודה זו אני משתמש בחוברות אשר הוציא לאור מוניו, אך אפשר לראות בהם זיכרונות יותר מאשר מחקר היסטורי אשר מנתח את האירועים. תולדות העצרות נסקרו בקצרה בשתי עבודות דוקטורט אשר נכתבו בשנים האחרונות. ראו: מ' בלך, 'המצא מנוחה נכונה לזעקה ולתקווה: זיכרון השואה והנצחתה

להוסיף עוד חלק חשוב ומרכזי לתמונת הפאזל של תפיסת והבנת השואה במדינה הצעירה. מלבד זאת, בטקס יום הזיכרון ביד מרדכי ישנו שילוב ייחודי של שני אתרי זיכרון, הן למרד גטו ורשה והן לקרב מול צבא מצרים. בדיקת ההתרחשויות הנוגעות לאירוע זה יכולה לתרום להבנה כיצד התעצב הזיכרון הקולקטיבי בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה: איזה אירוע מקבל עדיפות, המקומי או הגלובלי, איזה אירוע מבין השנים מקרין על האחר, ומה היה מקומם של ניצולי השואה בכלל ולוחמי הגטאות בפרט בהתעצבות הזיכרון הקולקטיבי.

טקס אחד, שלושה מעגלים

סיפור התהוות טקסי יום הזיכרון ביד מרדכי הוא נקודת ההשקה בין שלושה מעגלים עיקריים: המעגל הראשון הוא מרד גטו ורשה וכיצד נתפס אירוע זה ביישוב היהודי בארץ ישראל, המעגל השני הוא תנועת השומר הצעיר, אשר החלה לגבש את מדיניות ההנצחה שלה בשנים אלו, והמעגל השלישי מגולל את קורות קיבוץ יד מרדכי, מקום המפגש בין שני קרבות מיתיים, אחד אשר התרחש על אדמת פולין והאחר – על אדמת ארץ ישראל. ידיעות על מרד גטו ורשה הגיעו לארץ ישראל באפריל 1943, כמו לשאר העולם, בעיקר דרך שידורי הבי-בי-סי. ברוב המקרים היו אלו ידיעות לא מפורטות ולא מדויקות, אך ככולן היה מידע על לחימה של נוער יהודי בגטו ורשה, על פרוץ המרד לאחר שכבר גורשו מרבית היהודים, על הימשכות הלחימה זמן רב ועל שלשם דיכוייה נדרשו מהגרמנים מאמצים חריגים.¹¹ סיפור המרד היה במהירות רבה, כמעט אוטומטית, למיתוס מכונן בחברה היהודית. תוך כדי מהלך זה התחבר סיפור המרד לנרטיב הציוני על אודות תקומת העם היהודי בארץ ישראל.

בתנועות הקיבוציות, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2002, עמ' 27-32; ולהלן: בלך, 'המצא מנוחה'; ח' רפל, 'ומי יזכור את הזוכרים? זיכרון קולקטיבי וזיכרון אישי בקיבוץ יד מרדכי', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2004, עמ' 131-146.

11 א' כהן, 'הדים למרד גטו ורשה ב-1943', דפים לחקר תקופת השואה, יב (תשנ"ה), עמ' 267.

אתמול הגיענו הבשורה הראשונה שבוארשה מרדו היהודים ועשרות תלייני נאצים נהרגו בידי חברינו. אומנם מאות ואולי גם אלפי שילמו בחייהם, אך הם למדו את תורת המיתה החדשה, אשר מגני תל-חי וסגרה ציוו עלינו – מות גבורה.

כך נאם בן-גוריון בטקס בי"א באדר בתל חי באותה שנה.¹² יצחק טבנקין קבע כי מורדי גטו ורשה התקוממו 'בכוח המולדת הזאת'.¹³ מדוע היה סיפור המרידות לסיפור מפתח בנרטיב ההיסטורי הציוני? סיבה ראשונה לכך היא הפער שבין רטוריקת ההזדהות עם יהדות אירופה וקורותיהם ובין חוסר ההצלחות להשיע ולהציל רבים. פער זה גושר על ידי 'אימוץ' המרידות וצירום את התרחשותן לפי האידאולוגיה הציונית והמסרים אשר הקרין היישוב היהודי בארץ. סיבה שנייה היא מציאת צידוק לתנועה הציונית ולאידאולוגיה שלה, אשר במרכזה הדרישה ללקיחת אחריות עצמאית על חיי העם היהודי. ומה מסמל זאת יותר מאשר נטילת נשק ולחימה על החיים? מרד הגטאות נראה כאנטי-תזה להליכה למוות 'כצאן לטבח' וכמעשה שמשמר את שארית כבוד האדם וגאוותו. סיבה נוספת היא כי כריכת מרד גטו ורשה במאבקים הציוניים על ארץ ישראל אפשרה הצגת תמונה לעולם על אודות זכותו של העם היהודי בארץ ישראל. יצירת מצג זה הייתה חשובה ביותר ב'יום שאחרי' סיום המלחמה; הנהגת היישוב העריכה כי אז תעלה סוגיית כינון מדינה יהודית ריבונית. המסר אשר ניסתה ההנהגה ליצור הוא כי מדינה יהודית תהיה 'פיצוי' על רציחת העם היהודי בגולה.

אין ספק כי חברותו של מרדכי אנילביץ' ב'מחנה הנכון', כלומר תנועת השומר הצעיר הציונית-סוציאליסטית, התאימה כמו כפפה לכוונת ראשי היישוב בכלל ותנועת הקיבוץ הארצי והשומר הצעיר בפרט. עם זאת, אין ספק כי תמונה זו לא נוצרה יש מאין, אלא השתקפה גם בתיאורי המרד של הניצולים, כגון אמירתה של צביה לובטקין במפגשה הראשון עם חברי

12 ד' בן-גוריון, 'צו תל חי', ארכיון בן-גוריון חטיבת נאומים ומאמרים, תיק 1358א'. יש לשים לב כי בן-גוריון התכוון בנאומו ל'מרד הקטן' אשר התרחש בינואר 1943.

13 מצוטט בתוך: זרטל, 'המעונים והקרושים', עמ' 35.

הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי: 'בלי יוהרה אפשר לומר כי העמידה בגטאות ובמחנות היא פרי יצירת שתי תנועות – שלכם ושלנו'.¹⁴ בתום המלחמה מצאה את עצמה תנועת השומר הצעיר במצב מדולדל לאחר שמרבית העתודה החלוצית שלה הושמדה בשואה. עם זאת, קבוצה לא קטנה של מנהיגי התנועה נשארו בחיים, כגון אבא קובנר, רוזקה קורצ'ק, חייקה גרוסמן, שלום חולבסקי, ישראל גוטמן ומרדכי רוזמן. אנשים אלו יהיו מאוחר יותר עמוד התווך בהנצחת השואה בשומר הצעיר. לקבוצה זו יש לצרף אנשים אשר היו פעילי השומר הצעיר באירופה ועלו לפני השואה, כגון מיטק זילברטל, יוצא קן ורשה. חשיבות הנצחת השואה ומרד הגטאות החלה לעלות לדיון בשומר הצעיר בשנת 1942. הדובר העיקרי של יזמה זו היה מרדכי שנהבי, חבר קיבוץ משמר העמק, לימים בין יוזמי יד ושם, אך ככל הנראה הוא לא מצא אוזן קשבת אצל ראשי התנועה.¹⁵ במכתב ליעקב חזן הוא מזה על חוסר העניין שהתנועה מגלה בשיתוף פעולה עם יד ושם, אשר היה אז בתהליכי התהוות:

בשיחתנו האחרונה נשארה שאלה אחת ללא תשובה (למרות שלא נשאלה למעשה) והיא: מדוע לא נקבעה שום עמדה מצד התנועה לעצם רעיון ההנצחה והצורך בה [...] אין מבינים אצלנו לשמור לתנועה את זכות הבכורה של רעיונות או הצעות אשר במרוצת הזמן נהפכים לקניין העם כולו. אין התנועה מבינה שעליה להיות בין היוזמים של ביצוע תכנית זו [...] התנועה מאבדת כיום כמו ידיה הזדמנות יוצאת מהכלל להיות הדובר של הגולה הנחרבת וגואלם של זכר שמותיהם של מיליונים. זו הזדמנות יוצאת מהכלל להיות נושא הקריאה למפעל דורות זה כלפי פנים וכלפי חוץ.¹⁶

- 14 דיווח על אודות פגישת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי עם צביה לובטקין אשר התרחשה בתאריך 31 במאי 1946, ידיעות הקיבוץ הארצי, 21 (1 ביולי 1946), עמ' 1.
- 15 בלף, 'המצא מנוחה', עמ' 25-26.
- 16 מכתב מאת מרדכי שנהבי ליעקב חזן מיום 17 ביולי 1954, ארכיון השומר הצעיר בגבעת חביבה [להלן: אש"צ], 8.3.95 (9).

ככל הנראה הייתה כוונה להקים בשומר הצעיר ועדה היסטורית להנצחת השואה,¹⁷ אך עם זאת, אין כל עדות כי ועדה כזו אכן הוקמה. לפיכך אף שהייתה כוונה כי לכשתקום ועדה שכזו היא תשתף פעולה עם יד ושם,¹⁸ התעצבה דרך ההנצחה בשומר הצעיר ובקיבוץ הארצי ללא מוסד מרכזי, מלבד מוסדות התנועה וגופי אד"הוק. מצב זה נמשך עד שנת 1961, אז הוקמה 'מורשת', מוסד ההנצחה הרשמי של התנועה. הדוגמה הבולטת ביותר למפעל הנצחה אשר נוצר כרצון אותנטי להנצחה מצד אחד אך גם 'סבל' מחוסר התיאום בין הגורמים השונים מצד אחר היא המפעל להנצחת שמו של מרדכי אנילביץ' ביד מרדכי, אשר מאמר זה מתמקד בהתהוותו. סיפורו של קיבוץ יד מרדכי מתחיל בשנת 1935, עת התיישב הקיבוץ, שנקרא בתקופה זו מצפה ים, באזור נתניה. לאחר מעברם ליישוב הקבע, אדמת חירבייה, אשר נמצאת אחד עשר קילומטר מדרום לאשקלון, בסתיו 1943, התעורר צורך לשנות את שמו של הקיבוץ, אשר לא השקיף עוד אל הים. מוסדות התנועה הציעו לחברים להנציח את שמו של מרדכי אנילביץ' על ידי קריאת הקיבוץ על שמו. ההחלטה על כך לוותה בהתלבטות אצל חברי הקיבוץ. מצד אחד הרגישו החברים הזדהות עם אנשי המרד וכבוד להיות הראשונים אשר ינציחו את שמו, אך מצד אחר היו קולות, כגון דעתו של אברהם (מוניו) ברנדווין, אשר חשש כי אנשי הקיבוץ עוד לא הצדיקו את נשיאת הסמל.¹⁹

אין ספק כי גם מוסדות התנועה ראו חשיבות עליונה בהנצחת שמו של אנילביץ', ודאגו לקדם את ההחלטה על כך. לאחר שהתקבלה ההחלטה בקיבוץ פנה מאיר יערי לקק"ל כדי שזו תאשר את הבקשה:

כולנו קרואים להציב זיכרון לאותה מסכת הגבורה של מרדכי אנילביץ' וחבריו, למעננו ולמען הדורות הבאים. אם נקרא על שמו את אחד מיישובינו החקלאיים-החלוציים, מפלסי הדרך ברומה

17 עדות לכך אפשר למצוא בדבריו של תלמי בישיבה אודות שיתוף פעולה עם יד ושם מיום 18 ביוני 1946, אש"צ, 8.3.95 (9).

18 שם. החלטת הישיבה הישיבה הייתה כי 'אם בשומר הצעיר הוחלט על ועדה היסטורית, הרי יש לחפש בכל הדרכים שותפות מלאה בינה לבין הועדה ההיסטורית של המפעל [יד ושם], לפחות תיאום הפעולה'.

19 פרוטוקול שיחת הקיבוץ על אודות החלטת שם לקיבוץ נמצא בתוך החוברת: 'א' ברנדווין (עורך), חמישים שנה להצבת האנדרטה ביד מרדכי, יד מרדכי 2001.

של הארץ, הרי שנפרע בזה פרעון מה את חובנו הגדול, שאין לו שילומים.

החלטנו לכן לקשור את זכרו של מרדכי אנילביץ' בנקודת היישוב של קיבוץ השומר הצעיר 'מצפה ים' [...] הננו מציעים לכם אפוא, ששם נקודת 'מצפה ים' יהיה 'תל מרדכי'.²⁰

להפתעתם של חברי הקיבוץ, לא נענתה ועדת השמות של קק"ל לבקשת הקיבוץ ויערי משום שייעדה לקיבוץ את השם 'אדיר עם' דווקא. רק לאחר בקשה נוספת מצדה של מזכירות התנועה, אשר טענה כי 'מכיוון שהשם אשר מסמל את מרד גטו ורשה הוא מוחשי וידוע, אין כל הצדקה לטשטשו על ידי סמל אנונימי, כגון "אדיר עם",²¹ נקבע באפריל 1946 כי שמו של הקיבוץ יהיה יד מרדכי.

אי-אפשר להבין את סיפור התהוות טקסי הזיכרון ביד מרדכי בלי להכיר את הקרב על יד מרדכי במלחמת העצמאות. ב-19 במאי 1948 תקפו כוחות מצריים גדולים את יד מרדכי. במשך חמישה ימים נמשך המצור, ובו הרפו אנשי יד מרדכי את הכוחות המצריים פעם אחר פעם. הקרב גבה מחיר דמים קשה, עשרים ושישה הרוגים (שמונה עשר חברי קיבוץ ושמונה לוחמי פלמ"ח). ההרוגים נקברו בקבר אחים ארעי, מתחת לגבעה שלימים תיקרא הגבעה הצפונית. לאחר מכן הסתננו חברי הקיבוץ דרך קווי האויב אל קיבוץ גברעם, ורק לאחר כמה חודשים, ב-5 בנובמבר 1948, נכבש יד מרדכי מחדש. אמנם הקיבוץ ננטש, אך סיפור הקרב היה לאחד מסיפורי הגבורה הגדולים של מלחמת העצמאות וסמל לעוז הרוח של הלוחמים.²² כך מצאו את עצמם חברי הקיבוץ מתמודדים עם שני מיתוסים של גבורה

20 מכתב מאת מאיר יעיר ללשכה הראשית של קק"ל מיום 26 בפברואר 1945, אש"צ, 95-10.7 (8).

21 מכתב מאת מזכירות הקיבוץ הארצי אל ועדת השמות שעל יד קק"ל מיום 3 בפברואר 1946, שם. התנועה הייתה מוכנה גם לקבל את השמות 'רמת מרדכי' או 'גבעת מרדכי'.

22 כך למשל סוכם הקרב בספר הפלמ"ח: 'הפצויעים שהוצאו, וכמובן כל יתר הפצויעים שיצאו עמם, לא הצילו את חייהם בלבד. בהגנתם הצילו את הנגב כולו'. בתוך: ג' זרובבל (עורך), ספר הפלמ"ח, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשט"ז, עמ' 744.

ולחימה: מרד גטו ורשה, אשר את שמו לקחו על עצמם להנציח עוד ב-1943, וסיפור הקרב שנוסף. שני מיתוסים אלו נקשרו מאז זה בזה.

ראשיתו של מפעל ההנצחה: 1947-1950

אין ספק כי לא במכוון היה קיבוץ יד מרדכי לכלי המרכזי להנצחה של התנועה מיום עלייתו לקרקע. אמנם אי-אפשר למצוא החלטה רשמית של התנועה על כך, אך בהיעדר מוסד היסטורי מרכזי או קיבוץ אשר ניצולי שואה ולוחמי הגטאות את היו הגרעין המרכזי בו,²³ כמו קיבוץ לוחמי הגטאות של תנועת הקיבוץ המאוחד, נראה היה כי הקיבוץ על שם אנילביץ' היה כר נוח לפעולה שכזו. לאחר אישור שמו החדש של הקיבוץ החלה התנועה לחשוב על הצעד הבא: הקמת מפעל זיכרון אשר ינציח את שמו של מרדכי אנילביץ'. לשם כך הוקמה ועדה ובה שלושה נציגים מהתנועה (ריצ'ארד וינטרוב, ישראל רוזנצוויג ויעקוב מיוס) ושניים מהקיבוץ (משה כרמי ויצחק בן חיים) אשר תכננה לקיים את טקס ההכרזה על המפעל ב-17 באפריל 1947. תכנית הטקס כללה מפקד אשר יועלו בו דגלי התנועה ודגל קן ורשה, נאומים מפי ויצמן ושפרינצק, דבר הלוחמים וממשלת פולין, מקהלה והכרזה על מפעל ההנצחה. עוד החליטה הוועדה כי את המפעל יממנו התנועה, הקיבוץ ותרומות, בעלות של כ-7,000 ל"י. לצורך כך הכינה הוועדה רשימה של מוסדות ומפעלים אשר תפנה אליהם ואת הסכום שתבקש מכל אחד. עוד הוחלט לפנות לשירות השידור כי ישדר את הטקס ברדיו וידאג כי הדבר יצוין ברדיו ורשה.²⁴ תכנית מפעל ההנצחה אשר התגבשה הייתה גרנדיוזית. בעלון הקיבוץ דיווח בן חיים כי:

על הגבעה יוקם פסל רב מימד שיסמל את דרך היסורים ושואת יהודי פולין מחד, ומאידיך דרך המאבק וההתקוממות ומלחמת הגבורה של לוחמי הגטאות. הפסל צריך להשקיף על הסביבה ולמשוך את עיני עוברי האורח. הפסל צריך להיות גלעד לגבורת ישראל בתקופתנו

23 בעניין השאלה מדוע לא הוקם בשומר הצעיר קיבוץ מבין לוחמי הגטאות ראו: נ' ברזל, עד כלות ומנגד, הספרייה הציונית, ירושלים 1998, עמ' 76-84.

24 ישיבת הוועדה להנצחת שמו של מרדכי אנילביץ' מיום 26 בפברואר 1947, אש"צ, 4.5 (7).

כשם שהארי השואג בתל חי מסמל את גבורת ישראל בתקופה ההיא [...] תיכננה מדרגות אבן, למטה רחבה מרוצפת אבן ירושלמית ובה יכונסו המוני נוער להתייחד עם זכרם של גבורי הגטאות. הרחבה תמצא בתוך גן פרחים ועצים על שטח של 4-5 דונם וחורשה אשר תשווה למקום את הדמות הראויה לשמה.²⁵

החודשים נקפו ולא נעשה שום צעד לקדם תכנית זו. הדבר עלה שוב על סדר יומה של מזכירות התנועה בספטמבר 1947, בישיבה שהוחלט בה על אודות הקמת ועד יישובים למען מטרה זו, אך שוב חלף הזמן ולא חלה שום התקדמות ממשית. ב-7 בנובמבר נפגשו חברי מזכירות יד מרדכי עם מזכירות התנועה לפגישה, ובה העלו טענות בנוגע לעיכובים: 'היוזמה לקבלת השם באה מצד התנועה ולא מצד הקיבוץ. המפעל על שם מרדכי אנילביץ' הוא של התנועה כולה. הקיבוץ מעוניין בהקמת מפעל הזיכרון'. ההחלטה היא כי על הקיבוץ להחליט אם הוא מקצה לשם מטרה זו את ימי העבודה והכספים הראשונים שנאספו.

אין ספק כי שאלת מימון המפעל העיבה על מימושו עוד מראשיתו, וכמו שנראה היא תלווה אותו במשך שנים רבות. אמנם בדיעבד מוניו, מי שיתמנה מאוחר יותר לאחראי למפעל הנצחה מטעם הקיבוץ, מסביר את אי-ההתקדמות ב'אירועים בארץ ובסביבה הקרובה לנו'²⁶ (כלומר המתח בין יהודים לערבים בשנת 1947), אולם סיבות אלו אינן היחידות. בן חיים העריך ברשימתו בעלון הקיבוץ כי העלות הראשונית של הפרויקט היא כ-7,000 ל"י, סכום נכבד באותם הימים, מלבד מאות ימי העבודה אשר יש להשקיע בתחזוקת המפעל. אין ספק כי נתונים אלו הקשו על הכוונות של העוסקים בדבר.

החלטת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947 ומלחמת העצמאות אשר התחילה מיד לאחר מכן הביאו את התנועה להחליט בדצמבר 1947 על הקפאת התכנית להנצחה ביד מרדכי ועל הקמת מפעל מצומצם יותר. ההחלטה נפלה על הקמת בית אנילביץ' בחולון. יש לשער כי הימצאותו של יד

25 י' בן חיים, 'על מפעל הנצחת שמו של מרכזי אנילביץ'', עלון הקיבוץ, 9 (27), 15 במרס 1947, עמ' 1-2.

26 א' ברנדווין, הנצחה ביד מרדכי, יד מרדכי 1992 |להלן, ברנדווין, הנצחה ביד מרדכי, עמ' 4.

מרדכי מחוץ לשטח אשר על פי החלטת האו"ם אמור היה להיכלל בשטח המדינה תרמה להחלטה זו.

התגברות הקרבות בכלל ופלישת צבאות ערב לאחר 15 במאי 1948 בפרט דחו כל חידוש של מפעל ההנצחה. רק בדצמבר 1948, עם התייצבות מצב מלחמה, החלו להישמע קולות הקוראים לחידוש הפעולות. ככל הנראה הזרו לכך היה מכתב אשר שלח בדצמבר 1948 מרדכי אורן, שליח התנועה בפריז, לאברמטק ליפסקר, חבר מזכירות הקיבוץ הארצי, ובו דיווח כי נוצר קשר עם הפסל נתן רפפורט, 'אשר מרגיש עצמו מבחינה סנטימנטלית בתוך מחננו'.²⁷ הפנייה לרפפורט נעשתה, שכן במאי של אותה שנה נחנך בוורשה פסלו לזכר מורדי הגטו. חזונו של רפפורט היה להקים פסל אשר ינציח את מלחמת ישראל, ולצורך כך דרש מאורן:

א. קונטקסט רעיוני וממשי עם תנועתנו בזמן עבודתו בארץ על ביצוע הפסל ב. שהבסיס הציבורי של העבודה יהיה רחב, כלל ציבורי או לפחות כלל הסתדרותי [...] הפסל צריך להיות בעל ערך כללי. הוא [רפפורט] מוכן בתוך הפסל הזה להבטיח לפלמ"ח את המקום המגיע לו.²⁸

כוונה זו השתלבה היטב עם רצונם של אנשי הקיבוץ הארצי ושל אנשי יד מרדכי לשלב בין שני האירועים – מרד גטו ורשה והקרבת ביד מרדכי. בפסל זה נראה אנילביץ', אשר היה איש צנום יחסית, כאדם מחושל ורחב כתפיים. את ההשראה לדמות זו שאב רפפורט מפסלו של מיכאלאנג'לו 'דוד'. לדידו, כשם שדוד הנער נלחם בכובש הנאצי וניצח אותו, כך התמודד אנילביץ' עם הכובש הנאצי, וכך גם עמדו חברי יד מרדכי בגבורה מול הפולש המצרי. כך נראה אנילביץ' בחלק מהפסיפס ההיסטורי ומהסיפור היהודי בארץ ישראל, בייחוד בשל מיקום הפסל ליד מגדל המים המופגז של הקיבוץ.²⁹

התכנון המקורי, אשר עליו החל רפפורט לעבוד ב-1949, היה להקים שתי אנדרטאות זו מול זו. על הגבעה הדרומית אמור היה להיות מוצב פסל בדמותו של אנילביץ', ועל הגבעה הצפונית, אשר בה נקברו לוחמי הקרב

27 מצוטט בתוך: ברנדווין, הנצחה ביד מרדכי, עמ' 5.

28 שם.

29 ב' ברוטין, 'על מזבח העם והמולדת: אנדרטאות משותפות להנצחת השואה והגבורה ולנופלים במערכות ישראל', ישראל, 4 (2003), עמ' 160-162.

בקבר האחים, אמורה הייתה לקום אנדרטה אשר מגוללת את סיפור הקרב. המוטיב אשר אמור היה להשתקף משני רכיבים חזותיים אלו הוא כי קבוצת לוחמי הקיבוץ עולים מהקבר ופונים דרומה לכיוון אנילביץ', אשר נראה כי דמותו עולה מהלהבות. כך אמור היה אנילביץ' להיראות כמי ש'מצית את אש האהבה בלב הלוחמים היהודיים אשר אוחזים בציפורניהם באדמת משקיהם בארץ הזאת'.³⁰

כאמור, לתכניות לחידוש מפעל ההנצחה נמצאו תומכים במזכירות הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי במרחביה, ומיד לאחר קבלת מכתבו של אורן הוחלט כי מיטק זילברטל הוא אשר ירכז מטעמה את ההנצחה. זמן קצר לאחר מכן סוכם גם באספת החברים בקיבוץ כי יש לחדש את מפעל ההנצחה, להקצות לכך את חבר הקיבוץ אליהו ריכר, אשר ישקיע זמן רב בפרויקט, ולפעול למען הקמתו מחדש של הוועד היישובי למען ההנצחה. באותה ישיבה דווח גם כי מזכירות התנועה החליטה להקציב למטרה זו אלף ל"י.³¹

לאחר המלחמה והקרב ביד מרדכי קיבלה הנצחת שמו של מרדכי אנילביץ' משמעות אחרת גם עבור אנשי יד מרדכי. כמו שמעיד מוניו, בשלב זה 'נולד יעד נוסף והוא הנצחת חללי יד מרדכי שבגופם חסמו מעבר של חיל החלוץ המצרי למרכז המדינה'.³² מגמת השילוב בין שני יעדי ההנצחה מקבלת ביטוי במכתב מאת מזכירות הקיבוץ ליעקב מאיוס, שליח השומר הצעיר בוורשה, המפרט את תכנית ההנצחה:

1. אנדרטה לזכר מרדכי אנילביץ' ומורדי הגטו. 2. מצבה על קבר האחים. 3. ארכיון מרד גטו וורשה ומערכה ביד מרדכי. 4. גן הנופלים – חורשות, נטיעות ופינות [...] את מחצית השניה לחודש מאי אנו מציעים כתאריך לטקס הנחת אבן הפינה למפעל (ב-8 למאי נפל מרדכי אנילביץ' – והמערכה ביד מרדכי נסתיימה ב-24 למאי).³³

30 ג' גבעוני, 'שעה עם הפסל נתן רפפורט', בשער, 26 במאי 1949, עמ' 7.
 31 פרוטוקול שיחת חברים יד מרדכי מיום 13 בינואר 1949, ארכיון יד מרדכי, חטיבה 42 – פעילות המזכירות.
 32 ברנדווין, הנצחה ביד מרדכי, עמ' 5.
 33 מכתב ממזכירות יד מרדכי ליעקב מאיוס, ארכיון יד מרדכי, חטיבה 52 תיק 6. ההערה במקור.

גורם נוסף שתרם לחשיבות הרבה אשר ראתה הנהגת הקיבוץ הארצי בהצלחת המפעל היה בשל תחרות בין תנועות הקיבוצים על הבכורה בסיפור ההיסטורי של מרד הגטאות. בשיחת החברים בקיבוץ מדווח כי:

הישיבה במרחביה אישרה את תכניתנו. מיטק אומר שזה צריך להיות משהו יוצא מהכלל. קיבוץ לוחמי הגטאות לקחו לעצמם את הפטנט למרד הגטאות. לא שתפו כלל את תנועתנו ואפילו לא הזמינו אותנו. תנועתנו צריכה לשמר את התאריך הזה [...] חזן הביע את רצונו מכמה טעמים. ראשית כל מעריך את עצם המפעל עבור התנועה.³⁴

מלבד הרצון הטוב שהפגינו כל הצדדים, בשיחת הקיבוץ דיווח ארטק, שהקיבוץ בחר אותו לרכז את ההכנות לאירוע, כי 'אנו עומדים בפני דבר גדול שבזמן שתכננו את הדבר כלל לא הערכנו את הקשיים בהם ניתקל התקשרנו עם כל מיני אנשים שצריכים להיכנס לוועד היישובי. וכעת צריך לגשת לפעולה הממשית, ואין מי שיעשה את הדבר'.³⁵ נראה כי הצד הכספי והצורך לשחרר כוח אדם לצורך משימה זו העיבו על מימוש רצון זה עד כדי כך כי בקיבוץ נשמעו קולות אשר הציעו לצמצם את התכניות.

כשבוע לפני מועד הטקס הסעירה סוגיה נוספת את רוחם של חברי הקיבוץ — מי יעמוד בראש מפקד הזיכרון לכבוד חברי הקיבוץ שנפלו במערכה שיתקיים בטקס. הרוחות בקיבוץ סערו לאחר דבריו של נחום שריג, מפקד חטיבת הנגב, אשר ככל הנראה היה אמור לקבל כבוד זה כי יישובים אשר חבריהם לא רצו לעזוב את הנקודות בזמן הקרבות לא ננטשו. הדברים פגעו בחברים עד כדי קבלת החלטה כי יש לעשות הכול כדי ששריג לא ינהל את המפקד, ולפנות ליגאל אלון שיחליפו בתפקיד זה.³⁶ אין ספק כי עצם העובדה שטקס הזיכרון עולה לדיון בשיחת החברים רק בעניין המפקד, כשבוע לפני האירוע, יש בו להעיד על שלדידם של חברי הקיבוץ, זיכרון חברי המשק מקבל את מרב תשומת הלב על חשבון ההתייחסות לזיכרון המרד. נדמה כי גם ההתייחסות לטקס כאל יום הזיכרון,

34 פרוטוקול שיחת החברים מיום 30 באפריל 1949, ארכיון יד מרדכי, חטיבה 42 — פעילות המזכירות.

35 שם.

36 פרוטוקול שיחת החברים מיום 14 במאי 1949, ארכיון יד מרדכי, חטיבה 42 — פעילות המזכירות.

כמו שכותרת הדיון בשיחת החברים מעידה, יש בה להעיד על הלך רוח זה. גם מוסדות התנועה חיזקו מגמה זו. בעיתון על המשמר, עיתון התנועה, פורסם כי העצרת היא עצרת זיכרון 'ביום השנה למערכה הכבדה במשך ספר זה, אשר עמד מול הפולשים המצרים במשך 6 ימי מערכה'.³⁷

מגמה זו נראתה גם בסדר ההתרחשויות, רשימת הדוברים בטקס ובדבריהם. האירוע נפתח במפקד זיכרון לחללי הקרב, על רחבה בין שתי הגבעות 'שמאחת נשקפת בריכת יד מרדכי פרוצת הפגזים וקורסת על צידה אל הקרקע ומהשניה משקיף בית הביטחון, פעור לועות להבהיל'.³⁸ המפקד נפתח בקריאת 'זיכור', ולאחר מכן נורו שלוש אלומות אש לזכר הנופלים בקרב. לאחר מכן עלה הקהל לגבעה הצפונית, ובה כוסה קבר האחים דגלים, ירק ופרחים. בגבעה זו, בתוך תרמיל של פגז, נטמנה מגילת אבן הפינה לאנדרטת הזיכרון. מגילה זו, כמו הנאומים אשר ייאמרו מאוחר יותר בעצרת, מעידים על הנרטיב השולט בטקס:

באנו לירות אבן פינה למצבת עד לך, מרדכי, מפקד המרד הגדול בגטו ורשה, ולכם חברינו – היקרים אשר בגופכם הגנתם על שער המולדת בדרום מפני הפולש המצרי, עז אוייבי ישראל שרצה לכלותנו בארץ זאת תוך ימים ספורים.

אישיותך האצילה ורגש הכבוד הלאומי שפעם בלבך הרעידו כל נימי נפשנו עת הגיעה הידיעה באיזו גבורה נלחמו מורדי הגטאות כנגד קלגסי הגרמנים הנאצים החמושים מקדקודם ועד קרסוליהם; אישיותך היא אשר הוסיפה לנו כוח ואומץ לעמוד מבודדים, קומץ מגינים, ללא נשק יעיל – מול אלפי חיילים מצוידים במיטב הנשק החדש.

קודרים מאוד וכבדים היו ענני השמים ביד מרדכי אותה שעה, כאשר מכל צד ועבר הקיפנו אויבים בצבא רב וחמוש ברכב כבד, תותחים, טנקים ומכונות ירייה. ובכל זאת לא נרתעתם, נתתם את היקר באדם,

37 (בלי ציון שם הכותב), 'היום ביד מרדכי יריית אבן הפינה לאנדרטת הזכרון למערכה ולמ. אנילביץ', על המשמר, 23 במאי 1949, עמ' 1.

38 ש' קפלן, 'נורתה אבן פינה לאנדרטת הזכרון בקבוץ יד מרדכי' ולהלן: קפלן, נורתה אבן פינה', על המשמר, 24 במאי 1949, עמ' 1. יש לשים לב כי יש הבדל בין סדר ההתרחשויות עליהם מדווח בכתבה ובין סדר הנאומים בהקלטת הטקס אשר נמצאת בארכיון יד מרדכי.

את חייכם, על מנת לסכל את מזימת האויב ולרוצץ את גולגלתו עוד
 בטרם יוכל להתקדם אל לב הארץ.³⁹
 במותכם צויתם לנו את החיים הראויים לדור חלוצים מכה שורשים
 עמוקים לאילנות מסועפים ששום סערה בעולם לא תוכל לעקרם.⁴⁰

לאחר מכן ירד הקהל למרגלות הגבעה, ושם – מאחורי שולחן ארוך
 מכוסה בד שחור ועליו רשומים תאריכי מרד גטו ורשה וקרב יד מרדכי
 – ישבו הדוברים.

הטקס נפתח ב'זכור', ובו הוזכרו שמותיהם של חללי הקרב. לאחר מכן
 נאמו האלופים יגאל אלון ויוסף אבידר, סגן הרמטכ"ל, על אודות חשיבות
 המערכה ביד מרדכי לעצירת צבא מצרים.

הראשון אשר התייחס בדבריו למרד גטו ורשה היה יעקב חזן, הדובר
 הבא, וכך אמר:

יד מרדכי, אחת מסמליה הנשגבים של מלחמת החירות שלנו בארץ,
 היתה המשכה הטבעי והמוכרח של מלחמת הגבורה העילאית של
 מרדכי אנילביץ' וחבריו במרד גטו ורשה. בעצם ימי המרד הוא כותב
 עלינו – 'היו ברוכים, אתם שם בעולם הגדול. אפשר ויקרה הנס וביום
 מן הימים נתראה. ספק גדול. שאיפת חיי נתמלאה. ההגנה העצמית
 היהודית היתה לעובדה. ההתנגדות היהודית והנקמה הפכו למעשה.
 אשרי וטוב לי שהייתי בין הלוחמים הראשונים בגטו'.⁴¹ מי יציל?
 והברכה והעשייה הגיעו לתעודתן. הציל איש ההגנה היהודי. הציל
 חבר הפלמ"ח. הציל החייל בצבא ההגנה לישראל. הצילו הישובים
 היהודיים אשר לא נרתעו. הצילו יד מרדכי וחברותיה בכל רחבי
 הארץ. שם, בגולה ובגטו, עלה החזון והאמונה. כאן התחיל החזון
 לובש בשר וגידים [...] בני יד מרדכי לא יכלו אחרת, הם נאמנים
 לצוואתו הגדולה של מרדכי אנילביץ'.⁴²

39 מעניין להשוות גרסה זו ל: ד' טל, 'מי בלם את המצרים במלחמת 1948?', עינים
 בתקומת ישראל, 10 (2000), עמ' 102-120.

40 מגילת אבן הפינה לאנדרטאות למרדכי אנילביץ' וחללי קרב יד מרדכי, בשער,
 26 במאי 1949, עמ' 1.

41 דברים אלו הם ציטוט, בשינויים קלים, מנאומו האחרון של מרדכי אנילביץ'.

42 'חזן, 'מאין צמחה הגבורה הזאת: דברים בעצרת לזכר מרדכי אנילביץ' וחללי יד
 מרדכי ביום השנה למערכה', ידיעות הקיבוץ הארצי, יוני 1949, עמ' 3. הנאום

התייחסות זו למרד גטו ורשה, וכן בהזדמנויות אחרות בנאומו, נעשתה בתוך נאום אידאולוגי בן אחת עשרה דקות. אמנם הוא רומם את גבורת מורדי הגטו, אך כמו מגילת אבן הפינה, גם הוא צייר את המרד כאילו אינו אלא הרקע וההשראה ללוחמי יד מרדכי. מלבד זאת, הקרב ביד מרדכי תואר באריכות, הוזכרו שוב ושוב שמות הנופלים, הרקע המשפחתי שלהם וגודל האויב שלחמו מולו (במונחים כגון 'החיה המצרית' ו'אויב אכזר' בנאומיהם של חזן ואחרים), דברים אלו לא הוזכרו כלל בנוגע למרד גטו ורשה, וניתן היה להתרשם כי התרחש בחלל ריק, ללא הקשר היסטורי, אלא רק כמאבק של תנועת השומר הצעיר באויב אמורפי וכללי.

גם בציון האנדרטאות אשר עתידות היו לקום במקום, אין ספק למי מבין השתיים ניתנה הבכורה, על פי הלך הרוח בקיבוץ לפחות. הכרזה הייתה כי 'במקום זה נקים מצבת עד, מעשה ידי הפסל נתן רפפורט, להם, למגנים, לגיבורים וללוחם הגדול מרדכי אנילביץ', אשר שניהם כאחד הם סמל לגבורה ולהקרבה הישראלית [!!!].⁴³ בין הנאומים קרא שמעון פינקל את שירו של ביאליק 'למתנדבים בעם', ואת שירו של נתן אלתרמן 'נאום תשובה לרב חובל איטלקי'. לאחר שירת האינטרנציונל התפזר הקהל, והורי הנופלים פנו לנטיעת חורשה על שמו של גרשון דמב"ס, מפקד הקרב ביד מרדכי, אשר נפל בקרב על באר שבע.

דווקא הסיקור העיתונאי של העצרת הבליט את מקומו של מרד גטו ורשה ואת הקשר ליד מרדכי במידה ניכרת יותר מהדברים בעצרת עצמה, אך הנרטיב לא היה שונה הרבה יותר. על המשמר של יום המחרת דיווח כי הונחה אבן הפינה לאנדרטת הזיכרון בקיבוץ יד מרדכי, בעצרת שהשתתפו בה אלפים אשר חלקו כבוד לחללי הקרב ומפקד מרד גטו ורשה, 'אשר לאור עמידתו מול האויב הנאצי התחנכו חבריו לקיבוץ וממנה שאבו את הכוח לא להיכנע בהיותם מעטים מול רבים עד כלות כל הכוחות'.⁴⁴ לצד דיווח זה הובא גם באריכות סיפורו של הקיבוץ מיום עלייתו לקרקע עד הקרב. מרד גטו ורשה או מרדכי אנילביץ' לא הוזכרו ולו במילה אחת.⁴⁵

וכן כל העצרת הוקלטו על ידי קול ישראל. עותק מהקלטה זו נמצא בארכיון יד מרדכי.

43 דבר הקיבוץ בעצרת הזיכרון ביד מרדכי, ארכיון יד מרדכי, 23 במאי 1949.

44 קפלן, 'נורתה אבן פינה', עמ' 1.

45 'פרחי', 'אלה שישארו בחיים', על המשמר, 24 במאי 1949, עמ' 1.

בשער, ביטאון החטיבה הצעירה של הקיבוץ הארצי, אשר יצא לאור כמה ימים לאחר מכן, בחר למקם מובאה ממכתבו האחרון של אנילביץ' ליד הכותרת הראשית ולהעלות את גבורת מורדי גטו ורשה, אך לא היה זה אלא מבוא לכתבה שחבר יד מרדכי סיפר בה על הקרב ביד מרדכי.⁴⁶ לכך יש להוסיף כתבה נוספת, מאת מוניו, אחד ממפקדי הקרב ביד מרדכי, ובה תיאור הקרב,⁴⁷ וסקיצה של הפסל של רפפורט לזכר חללי אותו קרב, בכותרת 'אלו שהצילו'.

עצרת הזיכרון הראשונה סוכמה כהצלחה גדולה וקיבלה הדים חיוביים רבים, אשר אפשר להבין מהם כי אכן ראה הציבור בעצרת עצרת זיכרון הן למרד גטו ורשה בכלל ולמרדכי אנילביץ' בפרט והן לקרב ביד מרדכי. הקונסול של פולין לדוגמה שלח מכתב ובו ציין כי 'ברגעים הנעלים האלה המוקדשים לזכר מפקד מרד הגיבורים של גטו ורשה, הנני בכל ליבי עם הנאספים ברגשי כבוד והערצה למעשה הגדול ולמנהיגיהם'.⁴⁸

מבחינות רבות נראתה העצרת כשיא אשר לאחריה באה ירידת מתח גדולה. אמנם בסדנה בפריז החל נתן רפפורט להכין את המודלים לאנדרטאות, אך הקשיים החלו להיערם. עוד ביוני 1949 שלחה מזכירות יד מרדכי מכתב למזכירות הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, ובו בקשה לשחרר את יצחק בן חיים מתפקידו בעל המשמר כדי שיוכל להתפנות לרכז את המפעל, שכן 'יש סכנה שעמלנו עד כה בשטח יבוזבו'.⁴⁹ תחילה לא התקבלה תשובה ממזכירות הקיבוץ הארצי, אך לאחר שנשלח מכתב בקשה נוסף⁵⁰ התקבלה תשובת התנועה; היא דחתה את הבקשה. בתגובה לדחייה שלחה מזכירות הקיבוץ מכתב נוסף ובו הבהירה כי אינה יכולה לקבל הכרעה זו, שכן אין היום בנמצא אדם אשר יכול להמשיך במפעל כי כל חבר קיבוץ עוסק ביותר מתפקיד אחד. התוצאה היא, מזהירים כותבי המכתב, כי 'למעשה הננו עומדים כבר בהפסקה של חודשים שלא נעשה

46 ש' גורי, 'יש שכר לעמידה', בשער, 26 במאי 1949, עמ' 1.

47 מ' ברנדווין, 'רימונים נגד טנקים', בשער, 26 במאי 1949, עמ' 1.

48 מצוטט בתוך: ברנדווין, הנצחה ביד מרדכי, עמ' 5.

49 מכתב מאת מזכירות יד מרדכי אל מזכירות הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי מיום 15 ביוני 1949, אש"צ, ה-23.4 (3).

50 מכתב מאת מזכירות יד מרדכי אל מזכירות הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי מיום 9 ביולי 1949, שם.

דבר בשטח זה. כל מה שנעשה הולך ונשכח [...] קשה לתאר שבתנועה לא יימצא איש שיוכל להחליף את יצחק בעבודתו.⁵¹ את מסכת ההתכתבויות הללו יש לראות על רקע היחסים המעורערים בין הקיבוץ למוסדות התנועה בתקופה זו על רקע חוב של מאות ימי עבודה של הקיבוץ לתנועה, סכסוך קרקעות בין קיבוץ יד מרדכי לקיבוץ זיקים שהובא להכרעת מוסדות התנועה, אך קיבוץ יד מרדכי סירב לקבל את הדין, ועל רקע שמועות על העסקתם של עובדים שכירים בקיבוץ. גם תלונות הקיבוץ כי המצב החברתי מתוח ביותר עקב מחסור בכוח אדם, ללא עזרה של התנועה בנושא זה, לא הועילו ליחסים אלו.⁵²

גם מצדה של מזכירות התנועה הוטחו האשמות. בסוף דצמבר כתב מיטק זילברטל, אשר היה בקשר רצוף עם הפֶּסֶל, מכתב קשה למזכירות יד מרדכי:

מתפלא אני מאוד על חוסר העניין מצדכם בקשר לאנדרטת הזיכרון, אשר הוחלט להקים בקיבוצכם. חורשים חלפו מאז העצרת הגדולה ומאז התקשרנו עם הפסל רפופורט והטלנו עליו להכין את ההצעות, ואתם גיליתם אך מעט עניין ומעט פעילות לראת הגשמת המשימה הגדולה, אשר מחובתכם לשאת בה, יחד עם התנועה, במלוא הרצון, ההבנה והמרץ.

הייתכן כי במרוצת הימים נשכח הרעיון מלבכם? והרי בזכר חבריכם ובזכרו של מפקד מרד גטו ורשה אנו מדברים.⁵³

נדמה כי קושי נוסף היה השגת הממון למפעל. ארטק וינמן, אשר עוד בראשית השנה נבחר לצאת לפולין מטעם הקיבוץ לצורך מגבית, לא נסע בסופו של דבר, וגם אליהו ריכר הפסיק את פעילותו.⁵⁴ בתגובה למצב זה

51 מכתב מאת מזכירות יד מרדכי אל מזכירות הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי מיום 24 ביולי 1949, שם.

52 התכתבות ענפה בנושאים אלו ראו: אש"צ, ה-23.4 (3).

53 מכתב מאת מיטק זילברטל למזכירות יד מרדכי מיום 28 בדצמבר 1949, אש"צ, מיכל ה'4, תיק 23 (3).

54 ברנדווין, הנצחה ביד מרדכי, עמ' 5. לדברי מוניו, ארטק לא יצא לפולין כי בקיבוץ חשבו שהדבר לא יועיל מבחינת איסוף תרומות וריכר לא היה מעולם 'איש מעש', ופרש לשקם את ספריית הקיבוץ אשר נהרסה בקרב. הדברים נאמרו בשיחת טלפון מיום 14 ביולי 2005.

התפטר מיטק מאחריותו מצד התנועה על המפעל.⁵⁵ מלבד זאת, נראה היה כי רפפורט לא יספיק להכין את הפסלים בזמן, שכן 'יש לו נטיה כמעט חולנית להתלבט עוד ועוד'.⁵⁶

במצב זה הטיל הקיבוץ על מוניו לרכז את המפעל מטעמו.⁵⁷ גם מזכירות הקיבוץ הארצי התעשתה ברגע האחרון, והודיעה לקיבוץ כי החליטה לקיים 'עצרת זכרון למרד גטו ורשה [...] יערך מפקד התנועה החינוכית ותתכנס עצרת עם, בה ישאו את דבריהם נציגי הקיבוץ הארצי, לוחמי הגטאות ואישים מוזמנים'⁵⁸ התאריך אשר קבעה המזכירות לעצרת היה 19 באפריל, והדבר נתן לקיבוץ כשבועיים להתכונן לכך. אין ספק כי הידיעה שבאותו יום תיערך בקיבוץ לוחמי הגטאות, אשר שייך לתנועה הקיבוצית המאוחדת, הנחת אבן הפינה לבית לוחמי הגטאות על שם יצחק קצנלסון, חייבה את מנהיגי התנועה להתעלות על הקשיים הקיימים.

ההחלטה על אודות קיום הטקס באפריל הפרידה בין הטקס לזכר מרד גטו ורשה ובין הטקס לזכר קרב יד מרדכי, אשר התקיים באותה שנה ב־1 במאי. בשל ההפרדה הזו הייתה ההתייחסות למרד גטו ורשה נרחבת יותר, ולראשונה הוצג המרד כאירוע בפני עצמו. אך בכל זאת צוירה השואה כמלחמה סוציאליסטית ולא כהשמדת העם היהודי. בנאום שנשא ד"ר אהרון ברמן למשל הוא סיפר באריכות על אודות אופיו של אנליביץ' כלוחם אמיץ וסוציאליסט, אשר

את המלחמה על כבוד העם היהודי הוא קשר קשר הכרתי עם המאבק המהפכני-סוציאליסטי. זכיתי לנהל עימו את המו"מ על הקמת הגוש האנטי-פאשיסטי בגטו [...] שמו היה ידוע ונערץ גם בין הפועלים הפולנים בימי המאבק נגד השונא המשותף.⁵⁹

55 (בלי ציון שם הכותב), 'ועד להנצחה', עלון יד מרדכי, 10 (11 במרס 1950). את התפטרותו של מיטק אפשר לראות גם על רקע אי-הסכמה שלו בנושאים אחרים עם מוסדות התנועה. ראו: אש"צ, 1.46-95 (4).

56 מכתב מאת אליעזר הכהן (שליח התנועה בפרז) למיטק מיום 25 בפברואר 1950, אש"צ, 1.46-95 (4).

57 ברנדווין, הנצחה ביד מרדכי, עמ' 5.

58 מכתב מאת מזכירות הקיבוץ הארצי למזכירות יד מרדכי מיום 6 באפריל 1950, אש"צ, 1.46-95 (4).

59 נאום ד"ר אברהם ברמן בעצרת שבע שנים למרד גטו ורשה ביד מרדכי, בתוך: ידיעות הקיבוץ הארצי, אפריל 1950, עמ' 2.

אף שבטקס נאמה גם חייקה גרוסמן, אשר סיפרה על אודות מרדכי ועל תלאות דגל קן ורשה, בחר ביטאון התנועה ידיעות הקיבוץ הארצי לפרסם את נאומו של ברמן. את העצרת חתמה שירת האינטרנציונל והתקווה. אין ספק כי היה זה טקס צנוע הרבה יותר מהטקס שהתקיים בשנה הקודמת. גם הסיקור העיתונאי היה צנוע לעומת השנה שלפני כן.⁶⁰ לאחר העצרת הוצגו בחדר האוכל של הקיבוץ ההצעות לאנדרטאות של רפפורט.

עצרות הזיכרון בשנים 1951-1953: זירת מאבקים פוליטיים

לאחר אי-הסדרים ואי-ההבנות אשר קדמו לטקס הזיכרון ב־1950 נראה היה כי אי-אפשר להמשיך בצורת עבודה זו לקראת טקס גילוי פסל דמותו של אנילביץ', אשר תוכנן להתקיים בשנה שלאחר מכן. ב־18 במאי נפגשו נציגי הקיבוץ והתנועה כדי לגבש תכנית להמשך המפעל. בראשית יוני אישרה מזכירות התנועה את התכנית, ובה חתימת חוזה עם רפפורט לבניית פסל דמותו של אנילביץ'. עוד ניתנה התחייבות של הקיבוץ להשתתף בסך 4,000 ל"י בעלות המפעל, הוחלט על הקמת גוף אשר יגייס כספים בחוץ-לארץ ועל הכרזה במועצת הקיבוץ הארצי הבאה על אודות הקמת קרן זיכרון אשר ממנה תממן התנועה את חלקה במפעל. בנוגע לאנדרטת הזיכרון לחללי יד מרדכי הוחלט כי 'המזכירות מדיגשה את ההחלטה לבצע באופן רצוף את העבודה כולה ולהגשים את התוכנית על שני חלקיה'.⁶¹ עם זאת, בצעד חשוב זה לא היה די כדי לתקן את בעיות העבר. שוב נראה היה כי בקיבוץ אין מחויבות מספקת כלפי המפעל, והדבר התבטא במכתב חריף אשר שלח מזכיר התנועה נתן פלד למזכירות הקיבוץ כמה שבועות לאחר אישור התכנית:

משונה מאוד בעינינו שעניין המפעל שלכם נשאר שוב פעם ללא טיפול כלשהו. המזכירות [כלומר מזכירות הקיבוץ הארצי] גמרה אומר להצמיד את המפעל, אך במה הדברים אמורים? אם קיבוצכם יעשה

60 ש' קפלן, 'נאמין, כגיבורי הגיטאות, שהניצחון יהיה לנו', על המשמר, 20 באפריל 1950, עמ' 1.

61 מכתב מאת נתן פלד למזכירות יד מרדכי מיום 6 ביוני 1950, אש"צ, 95-1.46 (4).

כל מה שמופעל עליו. קבענו שצריכה להיעשות פעולה נמרצת לגיוס כספים ממוסדות, בחרנו בוועדה שתעזור בעניין זה, אך כל זה עומד ותלוי בחבר שלכם שיפעל ויפעיל. והחבר שלכם נעלם מן האופק. איננו יכולים להשלים עם המצב הזה. קיבוצכם צריך להחליט אם הוא מוכן להעמיס על עצמו את האחריות למפעל במלוא הרצינות, ללא הפסקה וללא הפוגה.⁶²

בתגובה לכך שלחה מזכירות הקיבוץ תזכיר בן חמישה עמודים על אודות מצבה הכלכלי והחברתי וכן על מצב התעסוקה בה, אשר אמור היה לתת למוסדות התנועה תמונה כוללת על אודות הקשיים שהקיבוץ נתון בהם. התזכיר נחתם בבקשה

ליתר הבנה למצבנו ולראות את הקיבוץ כעומד על סף משבר חמור ביותר. ררשנו לא פעם בפגישותינו עם המזכירות ועם המחלקות לחברה לערוך חקירה מדוקדקת של מצבנו [...] לא נענינו עד היום. לא נוכל לחכות עוד לבירורים וחקירות. עזרתכם באנשים מוכרחה להגיע בזמן הקרוב.⁶³

ככל הנראה לא התרשמה מזכירות התנועה ממכתב זה, שכן לקראת סוף החודש חידשה את הלחצים על הקיבוץ לפרוע את חלקו הכספי במפעל.⁶⁴ לאט-לאט החלו הדברים להתקדם. כדי להשיג את הממון הדרוש החל מוניו לשלוח בקשות לתרומה למפעלים ולמוסדות שונים. בהתחשב בכבודו של המפעל הוחלט שלא לקבל תרומות קטנות מחמש ל"י. ההתרמה יצרה מתח בין מוניו למוסדות הקיבוץ, שכן אלו רצו שהכספים ייכנסו לקופת המשק כדי שיוכלו לשלם לספקים השונים, ואילו מוניו העביר את הכספים לקופת התנועה, כמו שהתבקש.⁶⁵

62 מכתב מאת נתן פלד למזכירות יד מרדכי מיום 27 ביוני 1950, אש"צ, 95-146.
(4).

63 תזכיר מאת מזכירות יד מרדכי אל מזכירות הקיבוץ הארצי מיום 6 באוגוסט 1950, אש"צ, 95-146 (4).

64 מכתב מאת שלמה רוזן אל מזכירות קיבוץ יד מרדכי מיום 30 באוגוסט 1950, אש"צ, 95-146 (4).

65 ריאיון של המחבר עם מוניו בתאריך 20 באפריל 2005. ראו גם: ברנדווין, הנצחה ביד מרדכי, עמ' 6.

בראשית ינואר החל הקיבוץ להכין את השטח בגבעה הצפונית, אשר עליה אמור היה הפסל להיות מוצב, ולהכין את האזור שלפי התכנית אמורה הייתה להינטע בו חורשה. בעקבות צעדים אלו היה מוניו אופטימי בנוגע למימוש המפעל. למזכירות התנועה הוא דיווח כי

אתנו ההכרה שכל מה שנקדם ביצוע המפעל, יגדל הלחץ הפנימי אצל חברי תנועתנו בעלי עמדות כשטח הציבורי והמשקי וירתום אותם לפעולה מיידית [...] אין ספק שהשנה בתאריך ה"ל" [19 במאי 1951] נציב את הפסל הראשון. גילוי אנדרטת אנילביץ' השנה יהפך למאורע ישובי כללי גדול.⁶⁶

דיווח זה לא הרגיע את חברי מזכירות התנועה לחלוטין. אמנם הם היו מרוצים מאוד מהשקעתו של מוניו, אך הם תבעו מהקיבוץ להקים ועדה בת ארבעה או חמישה חברי קיבוץ אשר תעזור לו בכך.⁶⁷ באותו יום שנשלחה תביעה זו לקיבוץ נפגש שלמה רוזן, חבר מזכירות התנועה, עם מזכירות הקיבוץ וחבר הקיבוץ יצחק בן חיים לרון בענייני המפעל, ללא ידיעתו של מוניו. מוניו נעלב מאוד: 'מי כמוכם יודע שבעניין זה (לצערי הרב) אני היחיד שמשמש כתובת בפנים הקיבוץ ומחוצה לו ועלי ורק עלי היה מוטל כל נטל הוועד' [ההדגשות במקור].⁶⁸ ככל הנראה התכוון מוניו להתפטר מתפקידו בעקבות מה שנראה כצעד של אי-אמון בו, אך בסופו של דבר הוא נשאר בתפקידו.

אין ספק כי הן אנשי הקיבוץ והן אנשי התנועה ראו במפעל הזדמנות לאירוע גרנדיוזי בעל חשיבות אדירה, לא רק בישראל אלא לעם היהודי כולו:

קיבוץ יד מרדכי, הקיבוץ הארצי והתנועה החינוכית חייבים להעלות על נס את לוחמי הגיטו ומפקדו בארץ ובגולה. החזרת הכתר לפשיזם

66 מכתב מאת מוניו אל מזכירות הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי מיום 3 בינואר 1951, אש"צ, 1.46-95 (4). יש לציין כי בסופו של דבר הוקדם תאריך המפקד ל-3 במאי 1951.

67 מכתב מאת שלמה רוזן אל מזכירות יד מרדכי מיום 25 בינואר 1951, אש"צ, 1.46-95 (4).

68 מכתב מאת מוניו אל מזכירות הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי מיום 26 בינואר 1951, אש"צ, 1.46-95 (4).

ולמיליטריזם הנאצי ערב מלחמה חדשה מגבירה את הכרתנו שהיום הזה חייב להפך ליום של חשבון נפש יהודי בכל מקום ומקום.⁶⁹

מוניו ראה בעיני רוחו את העצרת כחלק מאירוע כולל שיתקיימו בו התכנסויות נוער בכל הארץ, יודפס בול מיוחד לרגל האירוע ויוכרו על 'יום הפרח', אשר 'יוכל להוסיף מלבד הכנסה חומרית גם אווירה מתאימה ברחוב היהודי בחוץ לארץ'.⁷⁰ אמנם דחתה מזכירות התנועה את התכנית, בנימוק כי אין צורך לפתוח את התכנית אשר אושרה זה מכבר, אך גם היא רצתה לשוות לטקס אפי של מאורע גדול של התנועה ושל היישוב.⁷¹ מלבד זאת, ניסתה סיעת מפ"ם בכנסת לחוקק חוק בדבר יום מרד הגטאות.⁷² אחת הסיבות המרכזיות לחשיבות הרבה שראתה התנועה בעשיית יום זה מרכזי ויוצר תהודה הייתה הסכנה כי תנועת הקיבוץ המאוחד תקבל את הבכורה ההיסטורית בזיכרון הקולקטיבי על אודות מרד הגטאות, על רקע היריבות העזה בין שתי התנועות באותן שנים. כמו שכבר צויין, מחשבה זו ליוותה את אנשי השומר הצעיר מיום ראשיתו של המפעל, אך כעת, בשל חניכתו של בית יצחק צוקרמן בקיבוץ לוחמי הגטאות שנה קודם לכן, אין ספק כי החששות גברו. עוד בינואר הציע מוניו להתחיל במשא ומתן עם תנועת הקיבוץ המאוחד כדי לשתפו בעצרת המתוכננת. ברוחו הוא ראה שיתוף פעולה בו

פסלו של אנילביץ' צריך לסמל את גבורת ישראל בגולה ובית יצחק קצנלסון את הרוח הלוחמת של יהודי הגטאות. הכרה זו יכולה לשמש בסיס המאחד את שני המפעלים, שכל שנה תינתן ביטוי מתאים בשני המקומות, פעם אצלנו ופעם בקיבוץ מורדי הגטאות.⁷³

69 מכתב מאת מוניו אל ההנהגה העליונה של השומר הצעיר מיום 7 בפברואר 1951, אש"צ, 95-1.46 (4).

70 שם. יש לציין כי נעשתה פנייה לשירות הבולאי לשם הוצאת בול מיוחד לרגל האירוע, אך ההצעה נדחתה. הוועדה המארגנת הסתפקה בהחתמת בולים רגילים על מעטפה מיוחדת שראתה אור ביום זה. ראו: ברנדווין, מוניו, 50 שנות עצרת, עמ' 2. החוברת נמצאת בארכיון יד מרדכי.

71 ראו למשל: הצעת התכנון של יום הזיכרון ביד מרדכי – לקראת ישיבת הוועדה המארגנת, אש"צ, 95-1.46 (4).

72 מכתב מאת מזכירות הקיבוץ הארצי אל מזכירות יד מרדכי מיום 26 בפברואר 1951, אש"צ, 95-1.46 (4).

73 מכתב מאת מוניו אל מזכירות הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי מיום 3 בינואר 1951, אש"צ, 95-1.46 (4).

למקרא דברים אלו החל מיטק זילברטל במגעים עם מזכירות הקיבוץ המאוחד. ככל הנראה גם בקיבוץ המאוחד חששו מהטקס המקביל. בראשית מרס פנה חבר קיבוץ לוחמי הגטאות לוועדת ההנצחה של יד מרדכי וביקש לתאם בין שתי העצרות.⁷⁴ בפגישה זו נודע לוועד ההנצחה כי כוונת קיבוץ לוחמי הגטאות לקיים ב־18 באפריל את חנוכת בית 'יצחק קצנלסון בעצרת עם גדולה אשר תסתיים בתהלוכת לפידים. תגובת יד מרדכי להודעה זו הייתה כי 'במקרה כזה אין מקום לתיאום אלא להתחרות'.⁷⁵ גם מוסדות הקיבוץ הארצי לא שבעו נחת מהמצב הקיים אך גם הודו כי אין בכוחם לשנותו, שכן אנשי בית 'יצחק קצנלסון אינם מוכנים לוותר על העצרת שלהם.⁷⁶

ככל שהתקרב מועד העצרת, כן התלהטו הרוחות. הקש ששבר את גב הגמל היה הידיעה כי קיבוץ לוחמי הגטאות החליט לקיים ב־3 במאי את הפתיחה הרשמית לתערוכה הקבועה במוזאון למורשת השואה והמרד. תאריך זה היה בעל חשיבות עליונה, שכן באותה שנה קבעה הכנסת כי בכ"ז בניסן יצוין יום הזיכרון הרשמי לשואה ולמרד הגטאות.⁷⁷ הן הקיבוץ הארצי והן יד מרדכי עשו הכול כדי שהסרת הלוט מעל פסל דמותו של אנילביץ', שתוכננה להתקיים ביום זה, תהיה האירוע המרכזי במדינה. אין ספק כי כוונת לוחמי הגטאות הביאה רעיון זה לקצו. כאשר נודע הדבר ביד מרדכי כתבה ועדת ההנצחה מכתב חריף למזכירות לוחמי הגטאות:

תמוהה ומופלאה בעינינו הפרת ההסדר [כלומר שלא לקיים את שתי העצרות באותו היום] על ידיכם בלי להודיענו למפרע על כך, בו בזמן שאנו מצדנו הודענו לכם על עריכת העצרת ביד מרדכי ב־3 במאי. האם עניין לכם למנוע מאישים רבים בישוב והמוני עם להשתתף בשתי העצרות גם יחד? העומדת הנצחת זכרו של מפקד הארגון

74 מכתב מאת מוניו אל מזכירות הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי מיום 4 במרס 1951, אש"צ, 95-146 (4). המילה 'לתאם' הושמה במיכראות במקור, ובדבר זה יש להעיד על מידת שביעות הרצון והאמון ההדדי אשר שררה בין שני הקיבוצים.

75 שם.
76 מכתב מאת נתן פלד אל מזכירות יד מרדכי מיום 7 במרס 1951, אש"צ, 95-146 (4).

77 שמו הרשמי של יום הזיכרון שונה ל'יום הזיכרון לשואה ולגבורה' רק ב־1958, בהתאם לחוק יד ושם.

הלוחם בסתירה להנצחת זכר המשורר הגדול? על כן לא מובן לנו למה אין ביכולתכם לערוך את העצרת ערב יום השואה שנקבע על ידי הכנסת כפי שהייתם מוכנים לעשות זאת ב־18 באפריל?⁷⁸ ולבסוף עוד שאלה: מי ייפה את ידי בא כוחכם 'ליעץ' לפקיד של שירות השידור לא להקליט את מהלך העצרת אצלנו בגלל תכנה 'הדל והמילולי גרידא', ו'להסתפק בהקלטת העצרת במורדי הגטאות משום אופיה האימפוזנטי'^{78?}

דווקא מוסדות הקיבוץ הארצי ניסו לצנן את הרוחות, לאחר שהתלוננה מזכירות לוחמי הגטאות על אופיו של מכתב סוער זה, וביקשו ממזכירות יד מרדכי לא לשלוח בעתיד מכתבים אשר 'ניסוחם אינם מוסיפים לנו כבוד',⁷⁹ ללא תיאום מוקדם. נושא התיאום בין העצרות סודר רק באמצע מאי, כלומר לאחר קיום העצרת.

גם ענייני הכספים החלו להקשות, וככל שקרב זמן העצרת, כן גדלו גם ההוצאות. עובדה זו הצריכה מציאת פתרונות יצירתיים, כגון לקיחת אבנים מסותתות מכפרים נטושים. רעיון נוסף אשר עלה במוחו של מוניו הוא קיום מופע התרמה למען המפעל בתל אביב. אמנם לא היה לו כל ניסיון בארגון פרויקט שכזה ובתאטרון הבימה לא ביקר קודם לכן מעולם, אך בעזרתם של ארטק ויעקוב זרובבל (מנהיג פועלי ציון שמאל) ואשתו הצליח לגייס אמנים ידועי שם מקרב עולי פולין, כגון צמד הקומיקאים דו'יגן ושומכר. יום ההצגה לווה בחששות – אם יצליח האירוע, ואף עלתה הצעה להגדיל את מספר הכרטיסים שחולקו לחברי הקיבוץ כדי למלא את האולם. אך למרות כל החששות, היה המופע הצלחה גדולה; כל הכרטיסים נמכרו, האולם היה מלא מפה לפה, ולקופת המפעל נוספו 800 ל"י.⁸⁰ גם בעניין הבאת הפסל נוצרו לא מעט בעיות. הקיבוץ דרש לשלם עבור הובלתו מצרפת לישראל בלירות ישראליות, והצליח לעשות זאת רק לאחר

- 78 מכתב מאת ועד ההנצחה ביד מרדכי אל מזכירות קיבוץ לוחמי הגטאות מיום 24 באפריל 1951, אש"צ, 1.46-95 (4).
- 79 מכתב מאת מזכירות הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי אל מזכירות קיבוץ יד מרדכי מיום 21 באפריל 1951, אש"צ, 1.46-95 (4).
- 80 ברנדווין, חמישים שנות עצרת, עמ' 2. ראו גם: הנ"ל, הנצחה ביד מרדכי, עמ' 8-7.

התערבות המחלקה למטבע זר במשרד האוצר.⁸¹ גם שחרור הפסל מן הנמל נתקל בקשיים, ורק לאחר הפעלת קשרים אישיים הצליח מוניו להעלותו על משאית ולעזוב את הנמל. מתשלום ממכס לא הצליח מוניו להתחמק, ורק לאחר שליחת מכתב ערעור על כך הוחזרו למפעל 38 הלירות.⁸²

סוגיה נוספת אשר עמדה על הפרק הייתה תחבורה לאירוע וממנו. לשם כך פנה מוניו לרכבת ישראל בבקשה להפעיל רכבת מאספת מתחנת חיפה עד יד מרדכי. ככל הנראה גם במקרה זה עזרו לא מעט קשרים אישיים ופוליטיים לשיתוף הפעולה מצדה של הרכבת, שכן מנכ"ל החברה היה אחיו של יגאל אלון. מלבד הסכמת הנהלת הרכבת נותרה בעיית כשירות הקו, שלא היה בשימוש מאז פרוץ המלחמה והיה חשש כי מוקש. לצורך זה קיבלה מפקדת פיקוד דרום קרונית, ואתה סרקו את פסי הרכבת וניכשו את העשבים הרבים אשר גדלו ביניהם. מלבד זאת, ביקשה הנהלת הרכבת כי הדפסת הכרטיסים ומכירתם יהיו באחריות הקיבוץ.

ביום העצרת חיכה מוניו בשעה היעודה על המסילה אשר עברה ליד שער הקיבוץ, אך הרכבת בוששה להגיע. הדבר יצר מתח רב, וזה התחלף בהתרגשות שעתים מאוחר יותר כאשר נשמעה צפירת הרכבת מרחוק. לשמחת כולם התברר כי סיבת האיחור הייתה חיובית דווקא: עוד בתחנת רחובות התמלאו כל חמשת הקרונות אשר יועדו לרכבת, ובלוד היה צורך להוסיף להם שבעה נוספים ועוד קטר אשר ירחוף את כל השירה מאחור. מפאת הביקוש הצטופפו נוסעים אפילו על גג הרכבת, ורבים נאלצו להישאר בתחנה.⁸³ במקום עצירת הרכבת המתינו ילדי הקיבוץ עם פרחים, והנוסעים הצטרפו לתור הארוך לקניית מעטפה מיוחדת אשר הוצאה לאור לרגל הטקס.⁸⁴ כעת היה הכול מוכן לתחילת הטקס.

מקום ההתכנסות המה אלפי משתתפים אשר צפו במגדל המים אשר לצדו הזדקף הפסל המכוסה בד לבן. הטקס החל בתקיעת חצוצרה ובהורדת הדגלים לחצי התורן; הבולט מהם היה דגל קן ורשה. ראשון הדוברים היה מיטק זילברטל, בשם התנועה. תוכן נאומו והנרטיב ההיסטורי אשר ייצג

81 ראו התכתבות בנידון בחוברת חמישים שנה להצבת האנדרטה ביד מרדכי אשר נמצאת בארכיון יד מרדכי.

82 ברנדווין, הנצחה ביד מרדכי, עמ' 8.

83 לדברי מוניו, הגיעו כעשרת אלפים איש לעצרת ברכבת.

84 ברנדווין, הנצחה ביד מרדכי, עמ' 8-9.

לא היו שונים הרבה יותר מהנאומים בשנים הקודמות. שוב היה נראה מרד גטו ורשה כמתחולל ללא הקשר היסטורי, כנגד אויב עלום אשר מעשיו אינם ברורים וכמובן הקשר לסוציאליזם וברית המועצות של המורדים מודגש:

לפני שמונה שנים הגיעו אלינו ההדים הראשונים על גבורתם המופלאה של חברינו בגטאות. כימים הטרופים ההם, ימים עקובים מדם ומיאוש, קשה היה לנו להבין את סוד גבורתם העילאית של אותם החברים אשר התיצבו מול מכונה נאצית אדירה המוחצת כל זכר חיים. קשה היה להבין את סוד יכולתם לקום נגד קללת האשליה, אשר פשטה ברחוב היהודי, ונגד הפחד אשר שיתק את ההמונים המובלים לטבח. ורק אחרי שנפגשנו עם המעטים אשר חזרו מגיא ההריגה נוכחנו לדעת מחדש כי הרעיון אשר לאורו חונכו בילדותם ובנערוּתם, הם אלו אשר נתנו להם את הכוח העליון להתמודד עם צבא הפאשיזם [...] בימי השמדה ומאבק ידעו חברינו, כך מספרות התעודות, כי לא תבוא להם ישועה אלא מברית המועצות, מאותו מחנה הנושא אתו חופש ואחוּוה, בשורת צדק ומהפיכה.

לפני שלוש שנים ריווה דם רב את האדמה הזאת. חברי יד מרדכי, אנשי הפלמ"ח וחייילי צבא ההגנה לישראל הגנו על זכות לחיי חופש ויציירה. מימי המבחן ההרואי של מורדי הגטאות ועד עמידת הגבורה של מגני המולדת נמתח חוט אחד. דם נגע בדם, גבורה בגבורה נגעה.⁸⁵

בפעם הראשונה נשמע גם קול אחר בטקס, קול אשר ניסה לספר ולהעביר מעט מההרגשות ומהסיפורים אשר התרחשו 'שם' ולצייר את אנשי הגטו לא רק כגיבורי חיל אלא גם במלוא אנושיותם. יצחק גרינבוים, אשר הביא את דבר מנהיגות יהדות פולין, גולל את פרשת הגטאות, על חרפתם וגאוותם של היהודים. עוד הוא סיפר על גאוות ההמונים אשר שרו על פתח קברם 'מיר וועלן אייך איבערלעבן'.⁸⁶ בצורה המפורשת ביותר אמר

85 נאום משה (מיטק) זילברטל בעצרת הזיכרון ביד מרדכי 3 במאי 1951, אש"צ, 22.61-95 (1).

86 (בלי ציון שם הכותב), 'רבבה במעמד הנשגב ביד מרדכי', על המשמר, 5 באפריל 1951, עמ' 3. תרגום השיר אומר 'אנחנו נחיה גם אחריכם', והכוונה היא להתרסה כנגד הנאצים.

דברים מסוג זה אבא קובנר; הוא הביא את דבר לוחמי הגטאות, כנאום אשר אי־אפשר להפריזו בראשונות תוכנו. בפעם הראשונה תוארו רגשותיהם של יהודי הגטו. בפעם הראשונה תואר מוות רצחני ושרירותי:

יש דבר שגם אני מתקשה להבינו. מתקשה אני שוב להבין, שאכן היה זה לפני שמונה שנים. מתקשה אני להבין כיצד היה הדבר. מתקשה אני להבין, האומנם מה שהיה היה מציאות?

קשה להבין שהיה ערב אחד והחומה נסגרה סביב. ושהיה שער קטן של עץ. והיה שלג. ואנשים עמדו בתור מול השער הקטן. עשרים אלף אנשים עמדו מול שער עץ בשלג. והשלג ירד על הגב. והאנשים גביהם נשתוחחו, עשרים אלף גב נשתוחחו בשלג [...] ואז צרח מישוהו צריחה אחת. ועשרים אלף זוגות ידיים נתרוממו למעלה בדממה ועשרים אלף זוגות נעלי עץ תופפו בשלג ועברו בשער ופסחו על החומה ונכנסו פנימה לבתים הפרוצים, לעליות הגג. ובלילה עלה בכי מן הרחובות וזעקת פתאום ותחנונים חנוקים. ודממה.

והיה ליל אביב אחד. ויער אורנים. וביער עמדו 120 נשים צעירות. ואחת צעירה מכולן והיא בת 17. והיא יפה מכולן ועיניה שחורות וגדולות. וכל הנשים עמדו בשורה אחת ארוכה. ואחד עמד מנגד לשורה. והאחד ניגש על היפה מכולן 'ראי נערה, לילה כזה! ראי איזה ירח בשמים. כלום אין את רוצה לטייל ולחיות נערה?' 'רוצה' ענתה הנערה בככי, 'אני רוצה מאוד לחיות'. 'אם כן צאי מן השורה ולכי לך לטייל ואני מצווה עליך שתסתכלי בירח היפה הזה!'. והנערה היססה לצאת ו־119 נשים הביטו בעיניים קרועות מפחד, מתקווה וקנאה אומללה. והנערה פסעה ונתאוששה, והלכה והביטה בירח ובשמיים.

אז שלף האחד אקדחו וירה בה שני כדורים בגבה. וצחק. קשה להבין שתחילה היו מחצית המיליון. ואחר היו שלוש מאות אלף. ואחר היו מאתיים אלף. ואחר היו חמישים אלף, וכשהיו רחובות רבים שוממים וריקים, עדיין האמינו שהרחוב האחרון יישאר והבית האחרון ימלט. וקשה להבין כיצד היו רצים בני אדם מרחוב לרחוב וחומקים מעיר לעיר וכל הארץ כבר היתה גורל אחד והם עוד קיוו שישנו מפלט. וכבר לא היה מפלט והם האמינו שיש מנוס במנוסה.

ותפלה, אפוא, השאלה ששואלים כיצד זה לא קמו אז ההמונים להאבק. כי היה מאוחר. ועד שלא היה מאוחר היתה האשליה. ולאשלייה קדם העדר חזון. וחוסר החזון הוריש את השאננות. ואכן קשה להבין איך

נמצאו מאות צעירים שקמו מתוך האימה והמבוכה ועל למתרסים. בלי אל. בלי מלך. בלי ידיד קרוב.⁸⁷

חלקו השני של הנאום כלל דברי תוכחה כלפי היהודים אשר נשארו באירופה ולא עלו למדינת ישראל, וגם רמיזה לדיון על אודות הוויכוח בדבר מדיניות העלייה של ישראל אשר התחולל באותם שנים:

ואם כבר הקימונו מצבה, אפשר לא במקום זה חייבים היינו להעמידה. הפסל הזה ראוי שיהיה עומד על חופו של ים. במזח של נמל [...] כשיעור הקריאה שהוא אוצר בתוכו, כנגד היבשת הגדולה שם חיים עדיין מיליוני יהודים. ושביד ימינו לא יחזיק מרדכי רימון מבלי ששמאלו לא תהיה מורמת לאתראה!

המרד איננו ניצחון. הוא לא הציל חיים. הוא לא עשוי להציל חיים. העם איחר להציל עצמו בטרם השואה [...] מרד הגטאות היה מעשה גדול ומופלא. אבל אל נותר לעצמנו להזכיר את מעשי הגבורה של האחרונים מבלי לזכור את חוסר המעשה של המאחרים את כל מועד!⁸⁸

מה הובן ונקלט מדברים אלו? בסיקור העצרת ביום המחרת זכה נאומו של קובנר להתייחסות הארוכה ביותר. כותב המאמר ציטט את תיאוריו של קובנר על אודות הכניסה לגטו, ואת קביעתו כי אמנם קשה להבין כיצד האמינו שיש מפלט, אך לא את קביעתו כי שאלה זו תפלה. גם דברי התוכחה בחלקו השני של נאומו הוזכרו, אך ללא סלחנותו כלפי נרצחי השואה, אשר אינם יודעים את הדברים בדיעבד. כך היה הנאום למעין כתב אשמה, במקום ניסיונו של קובנר לצייר את אנושיות יהודי הגטו.⁸⁹

87 נאום אבא קובנר בעצרת הזיכרון ביד מרדכי, 3 במאי 1951, אש"צ, 95-22.61 (1). יש לציין כי יחיעם וייץ רואה דברים אלו דווקא כמעידים על נימת זלזול כלפי הציבור היהודי אשר נכחד. ראו: י' וייץ, 'עיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית בשנות החמישים', בתוך: גוטמן, תמורות יסוד, עמ' 480. לדעתי, דעה זו נובעת מניתוח של חלקי הנאום אשר בחר על החומה, עיתון התנועה, לצטט ולהרגיש, ולא על ניתוח הנאום כולו.

88 שם.

89 (בלי ציון שם הכותב), 'רבבה במעמד הנשגב ביד מרדכי', על המשמר, 5 באפריל 1951, עמ' 3.

רגע השיא של הטקס הגיע כאשר עלה יעקב חזן על הגבעה לחשוף את הפסל. בהגיעו למקום נעמד בין שני טורים של חניכי השומר הצעיר. לאחר דקה של היסוס הסיר את הלוט. 'רטט עבר בציבור האלפים בהיגלות דמותו של פסל הברונזה, כשעשרות דגלי תנועת השומר הצעיר המורמים אל על משמשים לו רקע', כך תיאר עיתון יום המחרת רגע זה.⁹⁰ הטקס ננעל בשירת התקווה והמנון הפרטיזנים.

הטקס קיבל תהודה ציבורית רבה, והעיתונות הישראלית הפליגה בתיאורי הטקס בכלל ופסל דמותו של אנילביץ' בפרט. אין ספק כי עובדה זו השביעה את רצונם של ראשי התנועה ומארגני הטקס לאחר ההתרחשויות אשר קדמו לו. אפשר לראות זאת ברשמיו ובסיכומו של מוניו את הטקס:

בפעם הראשונה בתולדות הקיבוץ הארצי התרכז ציבור יהודי, שעבר את הרבכה, בתוך קיבוץ של השומר הצעיר [...] בתקופת הסתה ציבורית נגדנו, בימי מלחמת בחירות בפנים מפלגתנו וערב בחירות בישוב, הצלחנו להעלות את המוני יהודי פולין מעל לצרות מפלגתית ולרכזם אצלנו.

השנה, בשעת פעולתנו בשטח ההנצחה, חדר שמו של מרדכי אנילביץ' לשורות העם היהודי ובעיקר לשורות יוצאי פולין, ובזאת הצלחנו להחזיר את כתר הגבורה למפקד אשר חוגים שונים של 'ידידינו' ואויבינו רצו לגנוז.⁹¹

הטקס הוסיף להיות כר לפעולה והזדהות פוליטית ותנועתית גם בשנים שלאחר מכן. כך למשל נערך טקס השנה שלאחר מכן בצל הסכם השילומים, אשר נחתם בראשית 1952, וכלל אמירות מחאה רבות כנגדו. אך דווקא עובדה זו הכריחה את דוברי העצרת לעסוק לראשונה במעשי הנאצים, כדי להסביר מדוע אין לבוא אתם בפשרה. 'ששת מליוני אחינו, שהובלו לתאי הגזים, הורישו לנו צוואה – מלחמת חורמה בפאשיזם בכל

90 שם.

91 מכתב מאת מוניו אל מזכירות הקיבוץ הארצי מיום 5 במאי 1951, אש"צ, 95-1.46 (4).

אתר ואתר ובמיוחד בגרמניה זו, אשר שיכללה אמצעים כה רבים למלחמת השמד נגדנו', נכתב בפקודת היום אשר הוקראה בטקס.⁹² שנה לאחר מכן צוין עשור למרד. אמנם כוונת המארגנים הייתה ליצור מפגן ציבורי גדול וכללי,⁹³ אך תוכנו של הטקס עורר ביקורת ציבורית וכעס גדול בקרב חוגים רבים עקב הקו הפוליטי המובהק והנרטיב ההיסטורי אשר לא הותירו כל ספק למי שייכת בכורת המרד. מאיר יערי טען בעצרת כי 'היתה זאת המשמרת המהפכנית החלוצית של הנוער היהודי שהתייצבה בראש היהודים בדרכם האחרונה. בראש מרד הגטאות התייצבו חברים מהשומר הצעיר, מהחלוץ ומפועלי ציון שמאל – שלושת הזרמים המהווים כיום את מפ"ם'.⁹⁴ רוז'קה קורצ'ק מצדה הטיחה האשמות כבדות בממשלת ישראל:

הקורבן עצמו, העם ששלישו הושמד, הוא הנוטה לשכוח. ואולי יותר נכון, יש מי שברצונו להשכיח. אולי תגידו, סתירה. אולי תאמרו, כיצד זה? הנה יש יום זיכרון ואותו הרי חוגגים כולם. והשכחה? אך הרי שקר הוא, גם לזכור את הכל, דבר לא לשכוח, ולהושיט יד לבקש שילומים. אין ביד ההיא ובין היד המורמת לקרב, האוחזת רימון, ולא כלום. תהום רובצת בניהן, תהום אשר אין לגשר עליה [...]. ויש ונידמה לא פעם שהיד היא ידו של אותו היהודי המושפל וחסר התקווה, אשר לאחר שקיבל מלקות על ידי השוער על שהכריח ככר לחם, חייב היה להסיר את כובעו המוכתם בדם ולהודות לרוצח על שהלקה אותו. שרק הלקה.⁹⁵

מעניין לראות כי בשני הטקסים אשר נערכו באותו יום, הן ביד מרדכי והן בלוחמי הגטאות, המסרים היו דומים. נדמה כי הנה נמצאה הנוסחה לאיחוד שני הקיבוצים אשר זמן לא רב לפני כן היו במעין מאבק זה כנגד זה,

92 (בלי ציון שם הכותב), 'ביד מרדכי: אל פשרה ואל פיוס עם יורשי הרוצחים', על המשמר, 23 באפריל 1951, עמ' 1.

93 מכתב מאת נתן פלד לקיבוצי הקיבוץ הארצי מיום 8 באפריל 1951, ארכיון יד מרדכי, חטיבה 38 תיק 1.

94 נאום מאיר יערי בעצרת הזיכרון ביד מרדכי בשנת 1953, אש"צ, 30.7-95 (2).

95 ר' קורצ'ק, 'בכוח האהבה לעם: דברים בעצרת יד מרדכי', השבוע בקיבוץ הארצי, 29 (28 באפריל 1953), עמ' 1.

כדמות אויב משותף: ממשלת ישראל, אשר אישרה את הסכם השילומים עם גרמניה שנה לפני כן.

עיתוני הימים הבאים היו מלאי דברי ביקורת ורוגז. 'הככה יעלו זכר קרבנות המרד ולוחמי הגטאות?' שאלה הכותרת בעיתון דבר. הכתב האשים את מארגני העצרת כי עשו את הטקס עניין מפלגתי גָדָא וכי הנואמים בה השמיעו רק את דבר המפלגה.⁹⁶ גם הבקר, העיתון שמפלגת הציונים הכלליים תמכה בו, התלונן כי 'היחס המספרי של הדגלים האדומים לעומת הדגל הלאומי לא הלם את המציאות שהייתה בגטאות בפולין, אף לא את קדושת היום ולא את הלך מחשבתם של מרבית הנוכחים בעצרת'. לדברי הכתב, התאכזבו הנוכחים כי במקום להיות עדים לאירוע כללי הייתה העצרת למסגרת מפלגתית צרה.⁹⁷ קול העם הקומוניסטי האשים את יערי בסילוף העובדות עקב השמטת חלקה של מפלגת הפועלים הקומוניסטית (הפפ"ר) במרד.⁹⁸ מוסדות הקיבוץ הארצי לא שתקו למתקפה זו. בעיתון התנועה השיב דוד ספקטור כי דווקא הזמנו אנשי הממשלה, הנשיא וצה"ל, אך אלו בוששו לבוא מטעמיהם, עצם החלטת הממשלה בדבר השילומים אינה שוללת את זכותו של הקיבוץ הארצי להתנגד לה וכי נושאי הדגל האדום תרמו יותר ממתנגדיו להצלת היהודים. הלקח ההיסטורי מאירועי המרד, טען ספקטור, הוא אחד:

מציאות ימינו זקוקה כל כך לרוח החלוציות, לקנאה הלאומית, לנאמנות הסוציאליסטית. כל אלה מצויים היו באותם הכוחות וכלומר לוחמי המרד והינם מצויים באלה הכוחות המקיימים את מפ"ם. כוחות אלו בונים ויבנו את 'יד מרדכי' ואת 'לוחמי הגטאות'. הם לא יתנו לשכוח ולא להשכיח. זהו לקח עצרת העשור.⁹⁹

96 מ' זינגר, 'הככה יעלו זכר קרבנות המרד ולוחמי הגטאות', דבר, 27 באפריל 1953. יש מידה של אי־צדק בדברים אלו, שכן מארגני העצרת הזמינו את דוד בן־גוריון להשתתף ולנאום בה. לא הייתה זו הפעם הראשונה שבן־גוריון הזמין לעצרת, אך הוא לא בא מעולם, אף כי ביקר ביד מרדכי שלא בטקס הרשמי.

97 (בלי ציון שם הכותב), 'שני דגלי הלאום טבעו ביס דגלים אדומים ביד מרדכי', הבקר, 13 באפריל 1953. נמצא בארכיון יד מרדכי, חטיבה 38 תיק 1.

98 מ"כ, 'לאמת ולצוואתם של הגיבורים התכשחת, חבר יערי!', קול העם, 14 באפריל 1953. נמצא בארכיון יד מרדכי, חטיבה 38 תיק 1.

99 ד' ספקטור, 'לא להשכיח!', השבוע בקיבוץ הארצי, 29 (28 באפריל 1953), עמ' 3.

השימוש הפוליטי-אידאולוגי של תנועת השומר הצעיר בעצרת הזיכרון ביד מרדכי נמשכה גם בשנים הבאות, גם אם לא בעצמה דומה. רק בראשית שנות השישים, לאחר הקמת 'מורשת', התמתנה מגמה זו. בהשפעתו של אבא קובנר הייתה העצרת ממלכתית יותר, מספר הנאומים הוקטן למינימום ההכרחי, והטקס נבנה כאירוע חווייתי יותר מאשר פוליטי.¹⁰⁰

בין שתי גבעות: חברי יד מרדכי מתבוננים בטקסי הזיכרון

'שתי גבעות זו מול זו. האחת יד ושם לגבורת הלוחמים על כבוד העם בגולה, והשניה מקפלת בתוכה אהבת אין קץ והקרבת נפש על האדמה שנגאלה בזעת עמל',¹⁰¹ כך נכתב בדבר הקיבוץ ליום העשור למרד הגטאות. בסוף מלחמת העצמאות מצא את עצמו קיבוץ יד מרדכי במצב מוזר; בעודו מלקק את פצעי הקרב המיתי היה עליו להקדיש תשומת לב למיתוס מכונן נוסף. היוכלו שתי הגבעות, המגלמות שני מיתוסים מכוננים, להסתדר ביניהן?

את התייחסות חברי הקיבוץ לשואה בכלל ולמרד בפרט אפשר לחלק לשתי תקופות עיקריות. שתי תקופות אלו מקבילות מבחינת תאריכים לטקסי הזיכרון, ובשני המקרים את קו פרשת המים מציין הצבת פסל דמותו של אנילביץ'. הייצוג העיקרי לכך נראה בעלוני הקיבוץ, אשר הם החלון להתרחשויות ולהלך הרוח בחברה.

התקופה הראשונה, אשר נמשכת מראשיתו של המפעל עד הסרת הלוט, מתאפיינת בהתייחסות מועטה מצד חברי הקיבוץ כלפי המפעל. כבר עמדנו על כך כי בשנים אלו עסק הקיבוץ בהתאוששות מאירועי המלחמה. יתר על כן, הדיונים על אודות הטקס ב-1949 נערכו כאשר עוד לא חזרו רוב חברי הקיבוץ לביתם, ולא היה ברור כלל כי הנקודה תאויש מחדש.¹⁰² אין תמה אפוא כי הנושא קיבל מעט מאוד מקום בין הדיווחים הכלכליים והחברתיים בעלוני הקיבוץ. כשהיו דיווחים, היו אלו דיווחים פרוצדורליים על אודות התקדמות המפעל.

100 טיוטת תכנית לעצרת לציון שנת העשרים למרד מאת אבא קובנר מיום 11 בפברואר 1963, אש"צ, 40-8-1.

101 (בלי ציון שם הכותב) 'דבר הקיבוץ ליום העשור למרד הגטאות', ידיעות המשק, 17 (באפריל 1953), עמ' 1.

בהתייחסויות המעטות לשואה ולמרד נדמה כי נקודת הפתיחה בקשר שבין אנשי ארץ ישראל ובין ניצולי השואה ביד מרדכי לא הייתה שונה משאר אוכלוסיית המדינה. אף שאין ספק כי המפגש אתם עורר התרגשות אמתית, נדמה כי כדי להיקלט בחברה הישראלית נדרשו הניצולים, גם אם לא נאמר הדבר במפורש, לשכוח את עברם ולפתוח בחיים חדשים לחלוטין. דוגמה לכך אפשר למצוא בתיאורו של חבר הקיבוץ יצחק רובינשטיין את המפגש בין אנשי הפלמ"ח למעפילים אשר אותם הם מורידים מהאניות ואת הגעת העולים לקיבוץ:

זכייה מיוחדת נפלה בחלקנו, להיות בין הראשונים להושטת יד אחים להם, למעטים מתוך רבים, אשר נאבקו עם גלים סוערים וזידוניים ויכלו להם, אשר פרצו ועלו [...] הפגישה איתם מלאה התרגשות. הלב נלחץ ומתכווץ. דמעות מנצנצות בעיני רבים [...] הושיבום אל השולחנות, סועדים לבותיהם וידיהם רועדות. הלולך עזב את עבודתו בלול ומספר אחד אחרי השני, אחר כך מקלחת חמה ובגדים נקיים. ובצהרי היום כבר היו חלק מאתנו. כעבור שעות מספר יצאו מהם מי לכפר ומי לעיר, לקרובים ומכרים. כך נכנסו ונקלטו במולדת ולא נודע כי באו אל קרבה.¹⁰³

נקודת דמיון נוספת לנרטיב הכללי היא בתפיסה של חברי יד מרדכי כממשיכי דרכו של אנילביץ'. אמנם היה זה כבוד רב לחברי הקיבוץ להיות הראשונים אשר מנציחים את המרד במפורש בשמם, אך נראה כי רק לאחר הקרב על היישוב נוצר גם קשר רגשי והכרתי לדמותו. 'רק אז, בימי המערכה הכבדה, חושל הקשר החי בין יד מרדכי למרדכי אנילביץ', מפקד המרד בגטו ורשה אשר על שמו קרויה הנקודה', נכתב בדבר הקיבוץ לעצרת הראשונה.¹⁰⁴ אין ספק כי רגשות אלו התבססו על חוויית הלחימה הדומה, על ההרגשה שגם הם נלחמו מעטים מול רבים ועל ההרגשה של חיים במצור.

102 פרוטוקול שיחת החברים מיום 19 בנובמבר 1948, ארכיון יד מרדכי, חטיבה 42 – פעילות המזכירות.

103 'רובינשטיין, 'עם אחים ניצולים', עלון קיבוץ יד מרדכי, 9 (15 במרס 1947), עמ' 1.

104 דבר הקיבוץ בעצרת הזיכרון בשנת 1949. הנאום נמצא בהקלטת הטקס אשר נמצאת בארכיון יד מרדכי.

הסרת הלוט מעל פסל דמותו של אנילביץ' פותחת את תקופת ההתייחסות השנייה לשואה ולמרד. אין ספק כי הפסל עצמו היה זרז להתפרצות הרגשית זו, אשר התבטאה בריבוי התייחסויות למעמד. עלון הקיבוץ אשר יצא לאור לקראת טקס יום השנה להצבת הפסל כלל לא פחות משבעה עמודים בנושא, מספר רב מכל מה שנכתב על כך עד אז, וגם שם סופר סיפור המרד לא כעומד בפני עצמו בלבד אלא רק כרקע לקרב המקומי. דוגמה לכך אפשר למצוא ב'דיבוב' של אחת מנערות הקיבוץ לשיחה בין הפסל למגדל המים:

המגדל: האם אדם אתה או רק צורה?

הפסל: רק צורת אדם הנני.

המגדל: האם היית אדם?

הפסל: כן, הייתי אדם ומארץ רחוקה באתי.

המגדל: האם טוב היה שם או רע?

הפסל: אדמת הארץ הזו טובה מאוד, אך היו בה אנשים רעים אשר בגללם אינני חי.

המגדל: ארצות ערב כמובן.

הפסל: לא.

המגדל: האם לחמת בהם?

הפסל: לחמנו בגרמנים הארורים הללו ולכן אינני חי.

המגדל: אין דבר. גם אני הייתי פעם זקוף קומה. כולם אהבוני כי בלעדי לא היו מים לקיבוץ. עכשיו אינני עוזר יותר. מחזיקים אותי רק למזכרת הגבורה ביד מרדכי. כך, כזה הייתי. באו המצרים ואני הייתי מטרתם. הם רצו לקלוע בי, אבל נשארתי לעמוד ורק אחרי זמן מה נפלתי ונפצעתי. אך הילדים אוהבים אותי כמו מקודם. תמיד מספרים עלי.¹⁰⁵

משיחה דמיונית זו אפשר לראות כי חברי הקיבוץ, אשר קלטו ניצולי שואה אחדים בלבד, השתמשו בחוויות הידועות והמוכרות להם כדי לספר את סיפור המרד. את סיפור השואה, שהיה זר להווייתם, הם הבינו דרך עולם המושגים המוכר להם: עולמם של הקרב וההקרבה. מסיבה זו נבחר המרד לייצג את השואה בכללותה. אין להתפלא אפוא כי מתחת לדושיח בין

105 ר' פרכרג, 'אגדת הפסל ביד מרדכי', ידיעות המשק, 20 (22 באפריל 1952), עמ' 3.

הפסל למגדל הביא העלון ציטוט ממכתבו האחרון של אנילביץ': 'עתה ברור לנו כי כל אשר אירע עולה על המשוער. בהתנגדותנו לגרמנים עשינו למעלה מכוחותינו, אך כוחותינו הולכים ואוזלים. פעמיים הכרחנו את הגרמנים לסגת, אך הם חזרו במשנה כוח'.¹⁰⁶ החלף בין המילה 'גרמנים' למילה 'מצרים', וקיבלת את סיפור הקרב ביד מרדכי.

אם כן, חברי יד מרדכי השתמשו בסיפור המרד כדי לספר את סיפורם המקומי. פסלו של אנילביץ' היה לסמלם לא פחות מאשר היה לסמל המרד בגטו. 'אכן מרדכי, השתלבת בנוף הנהדר. הצטרפת אלינו כאחד משלנו, ויחד עם זאת אתה משכמך ומעלה מאיתנו',¹⁰⁷ נכתב בקטע אחר בעלון יום השנה להצבת הפסל.

העלאת קרנו של המרד והכלתו על ידי חברי הקיבוץ יצרה גם תופעת לוואי. מתוך עולם המושגים והניסיון הלוחם שלהם נראתה להם פסיביות היהודים השואה כאות קלון. וכך כתב אחד מחברי הקיבוץ:

כצאן לטבח הובלו מליונים מבני עמנו, והם כאילו את צווארם הושיטו למאכלת. כזאת הייתה הרגשתנו כאשר הגיעונו הנוראות שבבשורות בשנות האקציות. איה רבבות הנוער שחונכו על ברכי התנועה החלוצית, תנועת השומר הצעיר? מדוע לא ירקו בפניהם המגואלות של הנאצים המתועבים, מדוע לא ידו בהם אבן לכל הפחות?¹⁰⁸

סיפור ההתייחסות של חברי יד מרדכי לשואה הוא סיפור של התפתחות. חברי הקיבוץ התמודדו עם שני מיתוסים מכוננים חזקים. עם זאת, מיתוס הקרב והגבורה היה מיתוס שהזדהו אתו, ואילו סיפור השואה היה זר להם. בתקופה הראשונה יצרו מתח זה ותנאי חייהם הקשים התעלמות כמעט מוחלטת ממיתוס השואה. לאחר הקמת הפסל נעשתה התייחסותם של חברי הקיבוץ אל השואה רגשית יותר, אולם הייתה זו התייחסות חלקית, שכן הם הרגישו את האלמנטים של הגבורה בשואה, כמו שהם מתבטאים במרד הגטאות בלבד. כך הצליחו החברים להזדהות עם חלק מתוך סיפור השואה, כלי לוותר על סיפורם האישי.

106 שם.

107 ג' גבעוני, 'אל מול האנדרטה', שם, עמ' 5.

108 שם, עמ' 1.

בראשית המאמר נסקרו שלוש הגישות המקובלות כיום במחקר בשאלת היחסים בין היישוב לגולה: הראשונה טוענת לדיכוטומיה בין שואה ובין תקומה תוך כדי ניצול מניפולציה ממסדית, השנייה נותנת הסבר מבין וכולל יותר לדיכוטומיה זו, ואילו השלישית מתנגדת לראיית הקיטוב בין הגולה לארץ. לאחר התבוננות מעמיקה בהתהוות טקסי הזיכרון ביד מרכזי אין בשלוש הגישות הללו לדעתי לספק הסבר כולל להתרחשויות. נדמה כי יש להעמיד אפשרות רביעית אשר משלבת בין שלוש הגישות. בבסיסה של גישה זו יש לבחון את יחס היישוב לשואה, אשר במקרה הזה משתקף בטקסי הזיכרון, בשתי רמות שונות ומתוך שתי נקודות מבט שונות. בחינת הטקסים ברמה הממסדית מראה כי אכן הייתה דיכוטומיה מסוימת, כלומר ניצול של התנועות הפוליטיות את המרד וזיכרונו למאבקים פוליטיים ותעמולתיים, אך לא בעצמה שזרטל ושגב מעמידים, שכן רצון ההנצחה היה אותנטי, והקשיים שהתמודד עמם מפעל ההנצחה היו אובייקטיביים. הרמה השנייה שיש להסתכל בה על הטקס, הרמה האישית, כמו שמשתקף בעיני חברי הקיבוץ למשל, הייתה הזדהות רגשית על בסיס חוויות ורגשות משותפים, כמו גישתו של ישראל ברטל.

בשלב הראשון, עד טקס הצבת פסל דמותו של אנילביץ', אפשר בעצם לראות כי אמנם כל הגורמים מצהירים כי מפעל ההנצחה קרוב לכם, אבל העשייה בפועל נתקלה בקשיים רבים. קשיים אלו נבעו הן מגורמים אובייקטיביים, כגון מלחמת העצמאות אשר העיבה על המצב בארץ, והן מגורמים סובייקטיביים, כלומר מעצם אי-ההחלטה בשומר הצעיר על אודות מדיניות הנצחה רשמית ובניית מוסדות לשם כך. אם כן, ראשיתו של המפעל היא כמעין אלתור, כאוסף של יזמות אישיות ומקומיות וללא תכנון מכוון מלמעלה. אין ספק כי חברי הקיבוץ קיבלו עליהם את הנצחת שמו של אנילביץ' בכנות ומתוך כוונות טהורות, אך כשהגיע הזמן ליישם את הכוונות האלה הלכה למעשה לא תמיד שמו מוסדות הקיבוץ את ההנצחה בראש מעייניהם. עם זאת, גם כאן יש לזכור כי לאחר המלחמה הייתה החברה בקיבוץ יד מרכזי במצב של טראומה, וזו הקשתה על ביצוע פעולת ההנצחה. אין ספק כי הגיוני וטבעי הוא שחברי הקיבוץ העדיפו להנציח את חלליהם שלהם יותר משאת חללי המרד.

גם מבחינת התוכן אשר נכלל בעצרות אפשר למצוא מעט מאוד 'שואה', ובעיקר 'גבורה ומרד'. נאומי העצרות הזכירו את המרד, אך הוציאו אותו

מהקשרו, כלומר רצח היהודים השיטתי אשר כמעט לא הוזכר. כך בעצם סיפור המרד הוא הנרטיב היחיד אשר ראוי לציון מתוך כלל ההתרחשויות בשואה. אחת הסיבות לכך נראית במתח שבין שתי התנועות – הקיבוץ הארצי והקיבוץ המאוחד. אמנם לא התחרו התנועות זו בזו בגלוי, אך מאחורי הקלעים שרר מתח רב עקב רצון של שתיהן לבכורה על מיתוס המרד. ה'תחרות' על המיתוס הצריכה התרכזות בסיפור המרד והדגשתו על רקע חוסר המעש היהודי הכללי, שכן רק כך יכלו התנועות לטעון לייחודיות המעשה ולניצחון דרכם האידאולוגית והחינוכית.

אין ספק כי הקרב ביד מרדכי רק תרם למיקוד זה, שכן קל היה ליצור הקבלה בינו ובין המרד. בשניהם היו מרכיבים דומים: מצור, מעטים מול רבים, בני אותה תנועה ואידאולוגיה, קרב אשר נראה חסר סיכוי ונשק דל מול אויב מצויד היטב. אך כאמור, כאשר השתמש הקיבוץ הארצי במיתוס המרד כדי ליצור קווי דמיון והמשכיות בין הגבורה במרד לגבורת חברי הקיבוץ בקרב נוצרה תודעת שואה שיש בה מקום לגיבורים בלבד. הדוגמה הטובה ביותר לכך היא נאומו של אבא קובנר, אשר המסר העיקרי בו, מסר של הבנה מסוימת כלפי חוסר המעש של היהודים בגטו, היה לכתב האשמה בעיתון למחרת. ואולם חשיבותו של הנאום הזה, גם אם איבד חלק חשוב בעריכה העיתונאית, בחתרנותו תחת המסר כי הגיבורים היחידים הם המורדים. ייתכן שהצגת קרבנות השואה במלוא אנושיותם, אגב הבאת סיפור אחד קטן ופרטי, יצרה סדק בתודעתם של אלפי השומעים, ובשנים שלאחר מכן יתרחב סדק זה ויביא להבנת השואה על כל רבדיה ופתיחות לסיפורי הניצולים. נדמה כי רק כאשר הפסיקה השואה לשמש כלי אידאולוגי ונעשתה חוויה אנושית החלה החברה הישראלית להיפתח כלפי סיפורי הניצולים. נהוג לראות במשפט אייכמן את ראשיתו של תהליך זה, אך אין ספק כי לקו פרשת המים הזו קדמו אירועים אשר הכינו את הקרקע לכך. ייתכן כי נאומו של קובנר תרם לאותם זרמים תת־קרקעיים אשר החלו לחלחל לתודעת הישראלים.

שימוש נוסף אשר נעשה במיתוס המרד הוא אידאולוגי. במובן זה צויר המרד כמלחמת מעמדות, כלומר המורדים הסוציאליסטים כנגד האויב הפשיסטי. גם כאן קל היה לבצע הקבלה לראיית העולם של הקיבוץ הארצי ושל השומר הצעיר לאחר המלחמה: ההזדהות עם ברית המועצות ומלחמה במה שנראה כאימפריאליזם המערבי.

פרדוקס הוא כי מגמה זו השתנתה בעצרת שציינה עשור למרד, עצרת שזיכרון השואה נהיה בה פוליטי על רקע המחאות על אודות הסכם

השילומים. אפשר בהחלט לומר כי בתקופה זו הייתה התייחסות מקיפה לאירועי השואה, שכן היה צורך לנמק על שום מה מוחים. בעצרת זו הוזכר לראשונה רצח ההמונים בשואה, אך גם אז נעשה הדבר לצורך ניגוח פוליטי ומפלגתי. בסיכומו של דבר, אמנם החל להיפתח הצוהר התודעתי כלפי אירועי השואה בכללותם, אך ספק אם כריכתם בוויכוח פוליטי הביא היטיב עם זכר השואה.

אצל חברי הקיבוץ דווקא, להבדיל ממוסדות התנועה, אפשר לראות רגשות הזדהות אותנטיים. ככל הנראה בשל אי-השלמתה של האנדרטה לזכר חללי הקרב – חלקו השני של מפעל ההנצחה¹⁰⁹ – עשו חברי הקיבוץ את האנדרטה חלק אינטגרלי מחייהם, אולם לדעתי ישנה סיבה נוספת ועמוקה יותר. מתיאורי הקרב על יד מרדכי נדמה כי חברי הקיבוץ חשו על בשרם רגשות דומים לאלו של אנילביץ': היטלטלות בין ייאוש לתקווה, הרגשת ניצחון זמני וכמובן מות חברים. יתר על כן, פרדוקס הוא כי לאחר הקרב והשיבה לקיבוץ התמודדו חברי יד מרדכי עם קשיים דומים לאלו אשר חוו ניצולי השואה שעלו ארצה. כמו הניצולים, גם את חברי הקיבוץ האשים נחום שריג כי גילו אזלת יד. הם גם חוו משבר חברתי עמוק, אשר לווה בהרגשה כי המוסדות אינם מתעניינים בבעיותיהם אלא רק מנסים להשתמש בסיפור ההקרבה שלהם. גם אם לא במודע, ייתכן מאוד כי חברי הקיבוץ הצליחו להבין את הדילמות האנושיות אשר התרחשו בשואה. אפשר לשער כי הרגשות דומות הרגישו אנשים רבים בישראל של לאחר מלחמת העצמאות, גם אם לא שינו את היחס לשואה ולניצולים בפועל. את הפער שבין הרגש ובין המעשה אפשר להסביר בקשיי השעה במדינה הצעירה אשר התקשתה לעכל את שני סוגי המתים, אלו מהשואה ואלו מהמלחמה שעתה זה הסתיימה, בעת ובעונה אחת. אך אפילו הזדהות חלקית זו יש בה לדעתי לסמן את ניצניו של מהלך אשר יקבל תאוצה בשנים שלאחר מכן.

109 תכנית מפעל ההנצחה המקורית, כלומר הצבת שני פסלים, אחד לזכר הקרב ביד מרדכי והאחר לזכרו של מרדכי אנילביץ', לא הושלמה, שכן התקציב להצבת האנדרטה לזכר הרוגי הקרב ביד מרדכי אול. מלבד זאת, לחברי הקיבוץ לפחות נדמה היה כי לאחר השלמת פסל דמותו של אנילביץ' אין לתנועה עניין לתמוך גם באנדרטה זו. וכך, במקום התכנון המקורי, הוצב בסוף שנות החמישים דגם גבס של האנדרטה, שגודלו שליש בערך מהגודל המתוכנן במקור.